

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Ondernemend Waarderen : Waarderend Ondernemen. De subjectiviteit van het begrip economische waarde

Vis, J.

Citation

Vis, J. (2010, September 9). *Ondernemend Waarderen : Waarderend Ondernemen. De subjectiviteit van het begrip economische waarde. Meijers-reeks*. Maklu, Apeldoorn. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/15937>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/15937>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

3 | Achtergrond van de probleemstelling in het licht van de opvattingen van de Oostenrijkse School

Intelligent beings may have laws of their own making; but they also have some which they never made.

– Montesquieu¹

3.1 LEESWIJZER

In dit proefschrift staat het waardebegrip uit de Oostenrijkse School centraal. Vervolgens komt onderzoeksvraag A naar voren: is de hedendaagse waarderingspraktijk gestoeld op het Oostenrijkse waardebegrip? Daartoe is het noodzakelijk de karakteristieke opvattingen uit het denken binnen die School paraat te hebben. Bewust is afgezien van een poging tot het schrijven van een, alle nuances omvattende, samenvatting van de gedachtewereld van de Oostenrijkers. Niet alleen zou de omvang van een dergelijke samenvatting niet passen binnen de context van dit proefschrift, de mogelijkheid bestaat ook dat door een te gedetailleerde benadering het zicht op de samenhang verloren gaat. Daarmee wordt in ieder geval de lijn gevolgd die Menger zelf voor ogen had.² De voor de hand liggende conclusie luidt dat moet worden uitgegaan van een thematische benadering. Het chronologische aspect speelt wel een rol bij het aan het woord laten van de gekozen auteurs. Niet alleen komen de grondleggers van de Oostenrijkse School aan bod, ook wordt aandacht gegeven aan de inzichten van latere auteurs.³

In de volgende paragraaf wordt verantwoord op welke wijze de keuze en de opbouw van de te behandelen onderwerpen heeft plaatsgevonden. In de daarop volgende paragrafen worden de essentiële kenmerken van de gekozen onderwerpen belicht. De achtergronden van de behandelde onderwer-

1 Charles Louis de Secondat, Baron de La Brède et de Montesquieu (1689-1755): Frans filosoof.

2 Menger merkt in het voorwoord van zijn *Principles of Economics* op: “In what follows I have endeavored to reduce the complex phenomena of human economic activity to the simplest elements that can still be subjected to accurate observation, to apply to these elements the measure corresponding to their nature, and constantly adhering to this measure, to investigate the manner in which the more complex economic phenomena evolve from their elements according to definite principles.” [Menger 2007 (1981), pp. 46-47]

3 De citaten worden zoveel mogelijk in de Engelse taal weergegeven. Uitzonderingen worden gemaakt indien weergave in de oorspronkelijke taal voor het goed begrijpen van de tekst van belang is en indien het geciteerde een ander citaat bevat.

pen komen samen in paragraaf 4.12 van dit hoofdstuk. Daarin staat het onderwerp waarde centraal. Die paragraaf dient als scharnierpunt, omdat in het volgende hoofdstuk het waardebegrip uit de Oostenrijkse School de opstap vormt voor het construeren van het begrip economische waarde.

3.2 INLEIDING

Bij het maken van een keuze met betrekking tot de te behandelen themata is uitgegaan van de gedachte dat bij het bestuderen van de handelende mens allereerst moet worden uitgegaan van noodzakelijke bouwstenen. Wat zijn de kenmerkende aspecten van menselijk handelen? Dat zijn de, voor de Oostenrijkse School enkelvoudige, begrippen: tijd, calculeren, object en subject. De enkelvoudige begrippen vormen de basis voor de samengestelde begrippen waaruit de themata bestaan waarmee het menselijk handelen wordt bestudeerd. Samengestelde begrippen bespreken leidt tot een zekere herhaling. Voor een goed begrip is dat hier en daar echter onvermijdelijk. Zoals in het vorige hoofdstuk, onder begrippenkader (paragraaf 5), werd gesteld, wordt in dit proefschrift uitgegaan van de gedachte dat de wereld een ontstaansmoment heeft gekend. Genesis wordt door het bestaan van tijd gescheiden van de Apocalyps. Indien de gedachte wordt gevolgd dat binnen het ons bekende universum orde heerst, dan is die orde in beginsel te kennen. Uit het ontstaan van het universum zijn alle verhoudingen en verbanden voortgekomen. Deze kunnen door middel van waarnemen en calculeren⁴ worden gekend. Ook alle materie, objecten en subjecten, komt 'naar haar aard' voort uit de schepping. Voor de mens is het bezitten van bewustzijn⁵ karakteristiek. De mens is, gelijk alle materie, eindig. Voor vrijwel alle, gezonde, mensen geldt dat zij willen leven en dat zij tijdens hun leven streven naar het zo snel mogelijk bereiken van een zo gunstig mogelijke positie en situatie. Uit de persoonlijke eigenschappen van het individu, zowel de lichamelijke als geestelijke, volgt het bestaan van subjectiviteit en het vermogen tot handelen. Daar de mens de toekomst niet kan kennen, kan alleen onder onzekerheid worden gehandeld. Veelal wordt aangenomen dat een deel van de onzekerheid door middel van calculeren rekenkundig kan worden bepaald. Dat deel wordt risico genoemd.

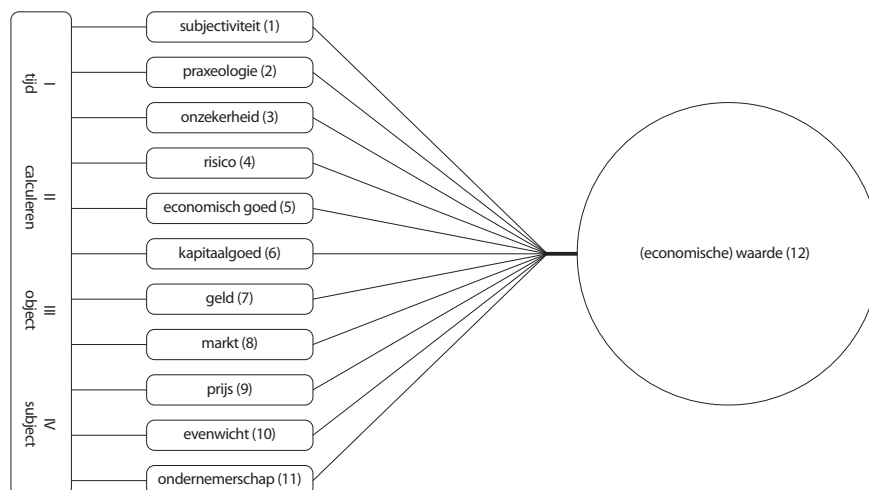
4 Binnen de Oostenrijkse School wordt het begrip calculeren breed opgevat. Naast het uitvoeren van rekenkundige bewerkingen worden daaronder bijvoorbeeld ook handelingen als waarnemen en vergelijken begrepen. Calculeren is dan het uitvoeren van bewerkingen.

5 Naar alle waarschijnlijkheid zetelt het menselijk bewustzijn in de hersenen [Crick 1995]. Dat betekent niet dat de hersenen gelijk kunnen worden gesteld met het menselijk bewustzijn. De elektrochemische reacties die in de hersenen plaatsvinden, laten in ieder geval zien dat het werkt, en wellicht ook enigszins hoe het werkt, maar die reacties kunnen ons niet leren wat het is. De menselijke hersenen bezitten onder meer het vermogen ervaringen op te slaan, maar zij missen het vermogen om toekomstige waarnemingen te doen.

Bij ons handelen speelt de aanwezige materie een grote rol. Geleidelijk krijgt de aanwezige materie vorm, soms langs natuurlijke weg, maar ook door bewust ingrijpen van de mens. Zo ontstaan objecten en subjecten. Objecten die voor de mens van betekenis zijn, worden goederen genoemd. Onder bepaalde voorwaarden worden goederen economische goederen. Vaak dienen goederen een direct nut (consumptie), maar ook bestaat behoefte aan goederen die zelf goederen kunnen voortbrengen. Deze worden kapitaalgoederen genoemd. Markten kwamen in de loop van de tijd vooral tot ontwikkeling door het introduceren van een intermediair goed. Dat is een goed dat vooral als ruilobject van belang is. Die goederen zijn uiteindelijk onder de naam geld bekend geworden. Als daadwerkelijk wordt geruild, is daardoor ook een prijs tot stand gekomen. Prijzen zijn niet alleen een economisch slotakkoord, maar dienen, door de signaalfunctie die daarvan uitgaat, ook als opmaat voor verdere ruilhandelingen. Dat roept de vraag op naar het wezen van de markt: ontstaat een stabiel evenwicht of is sprake van een dynamisch proces? Ontstaat Marxiaanse chaos of is sprake van Smithsiaanse harmonie? Het specifieke marktgedrag van economische subjecten is voor het beantwoorden van die vraag bepalend. Economische ontwikkeling zonder ondernemerschap, ondernemend handelen⁶ van zowel producent als consument, is ondenkbaar. Uiteindelijk wordt het handelen van alle subjecten gedreven door de gedachte dat zij ergens belang aan hechten. Dat wil zeggen dat zij waarde toekennen aan goederen en diensten, omdat die hen in een betere positie en situatie kunnen brengen.

Door in die meer geprefereerde omstandigheid terecht te komen is sprake van toegevoegde waarde. Het voorgaande wordt op basis van een logische opbouw behandeld. Uit het ontstaan van ons universum zijn tijd, calculeren, objecten en subjecten voortgekomen. Voor dit onderzoek worden zij aangeduid als enkelvoudig begrip. Op basis van de vier enkelvoudige begrippen, I tijd; II calculeren; III object en IV subject, kunnen samengestelde begrippen worden geformuleerd. Voor het doel van dit onderzoek wordt uitgegaan van de volgende 12 samengestelde begrippen: 1 subjectiviteit; 2 praxeologie; 3 onzekerheid; 4 risico; 5 economisch goed; 6 kapitaalgoed; 7 geld; 8 markt; 9 prijs; 10 evenwicht; 11 ondernemerschap en 12 waarde. Die samengestelde begrippen, alle begrippen kunnen elkaar beïnvloeden, worden volgens de opvattingen van de Oostenrijkers beschreven. In dit proefschrift staat het waardebegrip centraal en daarom wordt vanuit dat perspectief naar alle begrippen gekeken. De volgende illustratie toont de algemene samenhang.

⁶ Economisch gezien is ieder handelen dat plaatsvindt onder onzekerheid ondernemend. Ondernemers zijn als het ware gespecialiseerd in dergelijke handelingen.

Figuur 2: Kenmerkende begrippen Oostenrijkse School

Voor andere onderzoeksdoeleinden zou bijvoorbeeld het begrip kapitaalgoed als uitgangspunt kunnen dienen en in dat geval is economische waarde één van de bepalende begrippen.

Bovenstaande tekening wordt in hoofdstuk 6 gebruikt om de uit het onderzoek voortkomende overeenkomsten en verschillen tussen de opvattingen van de Oostenrijkse School en de wijze waarop het economisch waardebegrip *mainstream* wordt geoperationaliseerd toe te lichten.

Bij het kiezen van de auteurs van wier werk voornamelijk wordt kennisgenomen, is uitgegaan van de opvatting dat vooral aandacht moet worden besteed aan de grondlegger van de Oostenrijkse School en zijn onmiddellijke volgelingen. Daarmee is de keuze voor Carl Menger, Eugen von Böhm-Bawerk en Friedrich von Wieser duidelijk. De meest in het oog springende namen van de generatie tijdens het interbellum zijn die van Ludwig von Mises en Friedrich von Hayek. In het werk van Mises komen de verschillende aspecten van het Oostenrijkse denken bij elkaar. Hij komt tot een afgeronde economische theorie. Hayek wordt niet altijd gerekend tot de hoofdstroom binnen het Oostenrijkse denken. Zo merkt Hoppe het volgende op:

“(…) Hayek is not a representative of the rationalist mainstream of Austrian economics, nor does Hayek claim otherwise. Hayek stands in the intellectual tradition of British empiricism and scepticism, and is an explicit opponent of the continental rationalism espoused by Menger, Böhm-Bawerk, Mises, and Rothbard.” [Hoppe 1999, p. 223]

In het kader van dit proefschrift zou het te ver voeren uitgebreid commentaar te leveren op de mening van Hoppe. In dit proefschrift wordt immers uitge-

gaan van de hoofdlijnen van het denken in de Oostenrijkse School en niet van alle nuanceringsen in het werk van afzonderlijke auteurs. De opvattingen van Hayek over kennis, prijzen en concurrentie zijn met betrekking tot dit proefschrift niet alleen van belang, maar zijn voor dat doel ook van voldoende ‘Oostenrijks’ gehalte. Ook de ideeën van Israel Kirzner kunnen hier niet worden gemist. Niet alleen heeft hij, als een van de weinigen, zijn doctoraat direct onder leiding van Mises behaald, maar ook zijn opvattingen over ondernemerschap kunnen hier niet onbesproken blijven. Door het ten tonele voeren van Murray Rothbard wordt kennis gemaakt met de meest directe opvolger van Mises. Volgens Hoppe is Rothbard een uitgesproken rationalist en tegenstander van alle vormen van:

“(...) social relativism: historicism, empiricism, positivism, falsificationism, and skepticism. Like his acknowledged predecessors, Rothbard defends the view that economic laws not only exist, but more specifically that they are “exact” (Menger) or “aprioristic” (Mises) laws.” [Hoppe 1999, p. 223]

In zijn *Man, Economy, and State* publiceert hij net als Mises met *Human Action* een sluitende verhandeling met betrekking tot de handelende mens. Dat is ook de reden dat de gedachten van Mises en Rothbard, naast die van Menger, in dit proefschrift relatief veel aandacht krijgen.

3.3 ENKELVOUDIGE BEGRIPPEN

3.3.1 Tijd

De ons bekende wereld en de daaraan ten grondslag liggende natuurwetten zijn miljoenen jaren geleden ontstaan. Op dat ordeningsmoment waren vrijwel alle bestanddelen die tot het ontstaan van menselijk leven zouden leiden al aanwezig. Vanuit menselijk perspectief kan worden gezegd dat vanaf dat moment rekening moet worden gehouden met tijd. Zonder het bestaan van tijd kan van menselijk handelen, de geschiedenis van de mens, geen sprake zijn. In dit proefschrift wordt uitgegaan van de veronderstelling dat tijd niet alleen een begin, maar ook een einde kent. Vergeleken met de schier oneindige tijd die aan ons universum is toebedeeld, is de tijd die de mens ter beschikking staat beperkt. Daaruit ontstaat een fundamentele schaarste: de beperkte persoonlijke tijd die ons wordt toegemeten. Die schaarste doordringt het menselijk bestaan en is voor het menselijk handelen van groot belang. De eindigheid van het universum en van het menselijk bestaan leiden tot schaarste. Tijd is een economisch goed.⁷ In de woorden van Mises:

7 In paragraaf 4.5 wordt het begrip economisch goed behandeld.

“Man is subject to the passing of time. He comes into existence, grows, becomes old, and passes away. His time is scarce. He must economize it as he economizes scarce factors.” [Mises 1998, p. 101]

Menger opent hoofdstuk 1 van zijn *Principles of Economics* met de constatering dat alle dingen onderworpen zijn aan de wet van oorzaak en gevolg [Menger 2007 (1981), p. 51]. Later merkt hij op dat het bestaan van causaliteit onlosmakelijk verbonden is met het bestaan van tijd [Menger 2007 (1981), p. 67]. In feite speelt tijd, in de visie van Menger, binnen de economische wetenschap de hoofdrol.

“With an answer to the question as to the ultimate causes of differences in the value of goods, a solution is also provided to the problem of how it comes about that the value of each of the various goods is itself subject to change. All change consists of nothing but differences through time.” [Menger 2007 (1981), p. 122]

Tijd leidt, omdat de mens nu eenmaal niet in de toekomst kan kijken, tot onzekerheid.⁸ Elk moment kunnen nieuwe inzichten ontstaan. Die inzichten kunnen op hun beurt leiden tot andere opvattingen over de te verwachten uitkomsten van bestaande plannen. Verwachtingen bestaan bij de gratie van mogelijke uitkomsten. Bij het formuleren van verwachtingen is het bestaan van causaliteit noodzakelijk. Als de beslisser begrijpt hoe een activiteit tot een verwacht gevolg kan leiden, wordt daarmee het karakter van de relatie tussen inzet en uitkomst beschreven. Zo ontstaat een, op causaliteit geënt, plan waardoor rationeel kan worden gehandeld. Tevens wordt duidelijk dat het formuleren van verwachtingen op een ander punt van de tijdlijn plaatsvindt dan het materialiseren van het beoogde resultaat.

3.3.1.1 Tijdvoorkeur

Mensen vertonen over het algemeen een positieve tijdvoorkeur, dat wil zeggen dat zij liever eerder dan later in de door hen geprefereerde positie en situatie willen verkeren. Uiteraard is het voorgaande geen normatieve uitspraak, maar een constatering. Economisten beweren niet dat mensen een positieve tijdvoorkeur moeten hebben. In het dagelijks leven hebben mensen een sterke voorkeur voor die ene vogel in de hand. Die voorkeur kan natuurlijk aan kortzichtigheid worden toegeschreven; het onvermogen om toekomstige behoeften op een goede manier in kaart te brengen of om die toekomst slechts vanuit een zonnig perspectief te bekijken. Aan de andere kant is de toekomst voor iedere mens eindig, zonder dat wij zicht hebben op hetgeen, en hoeveel, ons nog te wachten staat. Dat vermindert de neiging tot voortdurend uitstellen. Verder kunnen

8 De begrippen onzekerheid en risico worden in respectievelijk de paragrafen 4.3 en 4.4 behandeld.

sommige mensen van de verwachting uitgaan dat hun inkomen in de toekomst zal stijgen, waardoor het feit dat voor het genieten van het heden in de toekomst moet worden betaald minder zwaar weegt. Het gegeven dat mensen dezelfde goederen op verschillende tijdstippen op verschillende wijzen waarderen, wordt rente genoemd.⁹ Als huidige goederen worden geprefereerd boven toekomstige, dan zijn wij bereid voor die huidige goederen meer te betalen. Het gevolg is dan dat toekomstige goederen lager worden gewaardeerd. Vandaar dat toekomstige opbrengsten contant worden gemaakt. Rente is in de opvatting van de Oostenrijkse School derhalve geen monetair fenomeen. Ook in een geldloze samenleving bestaat rente. Dan wordt in goederen betaald, zoals het volgende citaat illustreert: “De Keurvorst beveelt in dezen brief [uit 1083] (...) om voort te gaan met aan Hendrik, *Hertog van Brabant*, na den dood van zijnen vader Godfried, *Hertog der Brabanders*, uit te betalen de rente van vijftig wagenvrachten wijn.” [Chijs 1851, p. 15]. Mises wijdt hoofdstuk 5 van *Human Action* aan de factor tijd.

“The notion of change implies the notion of temporal sequence. A rigid, eternally immutable universe would be out of time, but it would be dead. The concepts of change and of time are inseparably linked together.” [Mises 1998, p. 99]

De handelende mens kan niet worden begrepen zonder besef van het belang van de factor tijd.¹⁰ Door te handelen wordt de tijd verdeeld in een periode die aan het handelen vooraf gaat, de tijdsperiode van het handelen zelf en de tijd die volgt als de handeling is beëindigd. Zolang sprake is van sterfelijke mensen blijft de tijd die ons wordt toegemeten schaars. Deze schaarste bestaat ook in een land van overvloed. Daarom moet verschil worden gemaakt tussen de schaarste aan goederen en de schaarste aan persoonlijke tijd. Het op rationele wijze gebruiken van de tijd stelt ook speciale eisen, omdat tijd onomkeerbaar is en bestaat uit een aaneenschakeling van unieke momenten [Mises 1998, pp. 100-101]. Van synchroon lopende persoonlijke handelingen kan geen sprake

9 Rente wordt veelal als monetair fenomeen uitgelegd. Rente wordt dan gezien als de prijs voor geld. Deze constatering berust op een denkfout. Ook in een geldloze samenleving zou rente bestaan. In dat geval leidt bijvoorbeeld het lenen van twee broden tot het terugbetalen van meer dan twee broden. Het feit dat rente in onze samenleving over het algemeen in geld wordt uitgedrukt, zorgt soms voor verwarring. We kunnen aan die verwarring ontsnappen door te bedenken dat ook arbeidsloon vaak in geld wordt uitgedrukt, maar het is evenzeer duidelijk dat arbeidsloon en geld niet aan elkaar gelijk zijn.

10 Met betrekking tot de factor tijd bestaan twee fundamentele opvattingen. Zo kan tijd worden gezien als een structuur van het universum, een dimensie waarin opeenvolgende gebeurtenissen plaatsvinden. Deze opvatting werd onder meer verdedigd door Sir Isaac Newton (1643-1727). Daartegenover staat de gedachte dat tijd geen dimensie of stroom weergeeft, maar niets anders is dan een fundamentele intellectuele structuur waarvan mensen zich bedienen bij het vergelijken en in volgorde plaatsen van gebeurtenissen. Tijd is volgens die opvatting noch een gebeurtenis noch een ding en is zelf niet meetbaar. Gottfried Leibniz (1646-1716) en Immanuel Kant (1724-1804) verdedigen deze zienswijze.

zijn. Alleen elkaar opvolgende handelingen zijn mogelijk. Mises komt tot de conclusie dat verleden en toekomst worden gescheiden door het verlengde heden. Dat verlengde heden bestaat uit de realiteit van het handelen op dat moment, maar dat handelen kan alleen gericht zijn op de toekomst. In een voetnoot verwijst Mises naar de woorden van Henri Bergson (1859-1941): “Ce que j’appelle mon présent, c’est mon attitude vis-à-vis de l’avenir immédiat, c’est mon action imminente.” [Mises 1998, p. 100 voetnoot 4] Het heden als verbinding tussen verleden en toekomst.¹¹ Dat doet denken aan hetgeen “(...) de Dichter zegt: In ’t verleden Ligt het HEDEN; In het Nu wat worden zal.” [Groen van Prinsterer 1976, p. 36] Volgens Groen liggen de draden der toekomst verscholen in het schijnbaar verwarde weefsel der tegenwoordige dingen. Een uitspraak die voor ondernemers en beleggers nog steeds opgeld doet. Het belang van de Oostenrijkse opvatting omtrent tijd ligt verscholen in het karakter van het verlengde heden. Daarin ligt de essentie van het menselijk handelen, gewapend met de ervaringen uit het verleden kunnen mensen andere verwachtingen formuleren. Voor het verkrijgen van ervaringskennis is het bestaan van tijd noodzaak. Daar ieder mens bij het verstrijken van de tijd steeds nieuwe dingen ervaart en die vanuit een eigen positie en situatie beleeft en daar op eigen wijze lering uit trekt, ontstaat een schier oneindig aantal keuzemogelijkheden en handelingen. Daardoor is het praktisch onmogelijk de uitkomst van menselijk handelen te voorzien. Dat scheidt de menswetenschappen van de natuurwetenschappen. Uitgaande van een bekende beginpositie kan in de natuurkunde op grond van wetmatigheden worden bepaald welke eindpositie kan worden bereikt en een bekende eindpositie kan op grond van dezelfde wetmatigheden worden herleid tot de beginpositie. Wel blijft de vraag of alle relevante variabelen bekend zijn. Zo kan de beroemde demon van Laplace worden geformuleerd:

“An intellect which at any given instant knew all the forces acting in nature, and the position of all things of which the world consists – would embrace in the same formula the motions of the greatest bodies in the universe and those of the slightest atoms; nothing would be uncertain for it, and the future, like the past would be present to its eyes.” [Čapek 1961, p. 122]

Binnen de Oostenrijkse School wordt uitgegaan van de veronderstelling dat de beslisregel: ‘de mens verwacht door het handelen in een betere positie en situatie terecht te komen’, universeel aanwezig is.¹² Daar niet alleen de positie,

11 De traditionele zandloper maakt als het ware een fysieke scheiding tussen toekomst en verleden en brengt op die wijze het heden onder de aandacht.

12 Vergelijk ook Alexis de Tocqueville [2002, pp. 426-429]. Mensen worden met voortdurende veranderingen geconfronteerd, sommige brengen een verbetering te weeg en andere zorgen voor een verslechtering. De mens is echter uitgerust met de vrijwel onuitputtelijke mogelijkheid zich te verbeteren. “Thus, always seeking, failing, righting himself, often disappointed, never discouraged, he tends ceaselessly toward the immense greatness (...)”

maar ook de situatie van belang is, groeit het aantal variabelen spectaculair, maar als alle variabelen bekend zouden zijn, dan is de demon van Laplace ook binnen de menswetenschappen van toepassing. De interactie van alle, op basis van de beslisregel genomen besluiten, werkt vervolgens binnen de samenleving als ordeningsregel.

Innovatief handelen bestaat alleen indien kan worden uitgegaan van een dynamische omgeving. De ondernemende mens 'ziet' nieuwe mogelijkheden en dat betekent dat kennis uit het verleden wordt aangepast en getransformeerd tot nieuwe kennis die op haar beurt weer zal leiden tot andere causale verbanden. Uit de confrontatie tussen verwachten en materialiseren ontstaan aanpassingen die leiden tot nieuwe inzichten. Menselijk handelen is een continu proces gebaseerd op zich vernieuwende kennis. Binnen de Oostenrijkse School bestaat veel aandacht voor de rol die kennis speelt in een dynamische samenleving [Hayek 1980a (1945/1948)]. Markten spelen bij het verspreiden van kennis een essentiële rol en zo ontstaat het inzicht dat de markt, opgevat als statisch begrip, weinig verklaringskracht bezit. Volgens Kirzner is de markt een ontdekkingsproces.

Door het bestaan van tijd zijn wij in staat onze handelingen over verschillende momenten te spreiden. Daarbij laten mensen zich leiden door de universeel aanwezige positieve tijdvoorkeur (mensen zijn liever eerder dan later in de door hen geprefereerde positie en situatie). Iedereen is vertrouwd met de uitspraak dat een Euro op dit moment meer waard is dan een Euro over een jaar. Als argument wordt vaak gewezen op het bestaan van risico (de verwachting materialiseert anders dan verwacht) en inflatie (de toekomstige koopkracht is minder), maar zelfs in een wereld zonder inflatie en zonder wanbetalers hebben mensen liever eerder dan later de beschikking over geld. In de woorden van Mises:

"Time preference is a categorial requisite of human action. No mode of action can be thought of in which satisfaction within a nearer period of the future is not – other things being equal – preferred to that in a later period. (...) If he were not to prefer satisfaction in a nearer period of the future to that in a remoter period, he would never consume and enjoy. He would not consume today, but he would not consume tomorrow either, as the morrow would confront him with the same alternative." [Mises 1998, p. 481]

"The value of time, i.e., time preference or the higher valuation of want-satisfaction in nearer periods of the future as against that in remoter periods, is an essential element in human action. It determines every choice and every action. There is no man for whom the difference between sooner and later does not count. The time element is instrumental in the formation of all prices of all commodities and services." [Mises 1998, p. 490]

Voor het verklaren van menselijk handelen is inzicht nodig in het menselijk attribuut tijdvoorkeur.

3.3.1.2 Kennis en vernieuwen

Met betrekking tot het begrip tijd kan verschil worden gemaakt tussen een statische en dynamische opvatting. De voortschrijdende tijd, zoals die door mensen wordt waargenomen, is een voorbeeld van de dynamische opvatting. De statische opvatting heeft betrekking op hetgene dat op een bepaald moment bestaat. De Oostenrijkse School heeft vrijwel vanaf het begin veel aandacht geschonken aan het belang van de factor tijd. Daar de analyse van het menselijk handelen voor de Oostenrijkers begint met het handelen van het individu (de samenleving kan niet handelen) is sprake van een subjectieve opvatting van tijd. Volgens Mario Rizzo [1994, p. 111] zijn het vooral de aanhangers van de Oostenrijkse School die gedurende de eerste helft van de twintigste eeuw op serieuze wijze aandacht schonken¹³ aan het plannen van menselijke activiteiten. Het planningsproces vergt tijd (de dynamische visie) en op een bepaald moment is de inhoud van het plan gereed (de statische visie). In het vervaardigde plan zijn allerlei handelingen op een bepaald tijdstip voor verschillende mensen voorzien. Volgens Rizzo [1994, p. 112] is hier sprake van een zogeheten *containervisie*¹⁴ met betrekking tot tijd. De tijd kan worden gevuld met activiteiten, maar de tijd zelf heeft geen invloed. Dat verandert in de dynamische opvatting van tijd. Dan verandert de wereld en ontstaan nieuwe inzichten en dat maakt het mogelijk dat actoren bestaande plannen kunnen herzien en nieuwe plannen kunnen maken. Door het voortgaan van de tijd is het mogelijk ervaringen op te bouwen die vervolgens tot nieuwe inzichten (kennis) worden gevormd.¹⁵ In de woorden van Ludwig Lachmann: "As soon as we permit time to elapse we must permit knowledge to change." [Rizzo 1994, p. 112]

De mens kan alleen handelen met het oog op de toekomst, het verlengde heden van Bergson en Mises, en dat betekent dat ons handelen is gebaseerd op verwachtingen met betrekking tot een toekomstige positie en situatie. Die verwachtingen komen mede tot stand op grond van hetgeen wij denken te weten. De dynamische opvatting van tijd koppelt geheugen aan verwachtingen. Door het voortgaan van de tijd ontstaan nieuwe ervaringen die weer deel gaan uitmaken van ons geheugen.¹⁶ Als wij iets als nieuw ervaren, betekent dit dat het heden anders is dan wat wij ons kunnen herinneren. Innovatie en nieuwe kennis veronderstelt de aanwezigheid van tijd als dynamische conti-

13 De opvattingen van Mises zijn bijvoorbeeld ook erg belangrijk voor de fenomenologie van Schütz (1899-1959). In 1932 publiceerde hij 'Der sinnhafte Aufbau der Welt'.

14 Containertijd is in de vorm van ruimte ook in de geografie van belang geworden [Vis, B.N. 2009, p. 120].

15 Technisch gezien doet het voortgaan van de tijd dat niet, maar wel de handelingen die daardoor kunnen plaatsvinden.

16 In de fenomenologie wordt in dit verband wel gesproken over *the stock of knowledge* van een subject. Voor een uitgebreide behandeling wordt verwezen naar Vis, B.N. 2009, pp. 38-43.

nuïteit. Deze gedachte is bepaald niet nieuw. De wijsgeer Heraclitus¹⁷ kwam reeds tot de vaststelling dat alles stroomt; *panta rhei*.¹⁸ Binnen de economische wetenschap zijn het vooral de aanhangers van de Oostenrijkse School die benadrukken dat een mens gedurende de verschillende fasen van zijn leven nooit dezelfde kan blijven. Volgens Rizzo leidt het bestaan van de dynamische visie met betrekking tot tijd tot drie belangrijke consequenties [Rizzo 1994, pp. 114-117]. De eerste is de reeds genoemde dynamische continuïteit. Onze kijk op zaken en ontwikkelingen blijft niet gelijk, maar verandert in de loop van de tijd. Daardoor is het bijvoorbeeld hoogst onaannemelijk dat sprake kan zijn van een evenwichtssituatie, zeker niet op langere termijn.¹⁹ Verder zullen door het toenemen van onze kennis de eerder geformuleerde verwachtingen met betrekking tot de toekomst veranderen. Onze plannen zijn aan voortdurende revisie onderhevig. Het tweede gevolg is dat de menselijke tijdlijn uit heterogene punten bestaat. Elke fase van ons leven wordt gekenmerkt door een andere positie en situatie.²⁰ Teruggaan in de tijd is niet alleen fysiek onmogelijk, maar ook mentaal.²¹ Handelen is slechts mogelijk met het oog op een onzekere toekomst. Handelen houdt onzekerheid in en hetgeen eenmaal is geleerd, kan niet ongedaan worden gemaakt. Met betrekking tot het beoordelen van de uitkomst van ons handelen moet worden bedacht dat bij het vergelijken van de verkregen uitkomst met de oorspronkelijke verwachting onze positie en situatie niet meer dezelfde zijn. De derde consequentie is dat de dynamiek van de tijd een oorzakelijke werkzaamheid kent. Het ontstaan van nieuwe kennis is oorzaak van het veranderen van de samenleving. Binnen een op arbeidsverdeling gebaseerde samenleving spelen markten een belangrijke rol.

“There is never a standstill in the economy, but perpetual changes, movement, innovation, the continual emergence of the unprecedented.” [Mises 2005, p. 54]

Het marktproces verandert door het ontstaan van nieuwe methoden en inzichten. Daarom wordt binnen de Oostenrijkse School door Hayek en Kirzner zoveel belang gehecht aan kennis als motor voor maatschappelijke veranderingen. Doordat mensen beschikken over nieuwe kennis gaan zij anders handelen. Dat wordt door marktpartijen opgemerkt, beoordeeld en verwerkt en daardoor

17 Heraclitus werd rond 540 voor Christus te Efeze geboren en stierf in het jaar 480 voor Christus.

18 Later werd daar door anderen aan toegevoegd ‘*kai ouden menei*’ (en niets blijft).

19 Het begrip economisch evenwicht wordt besproken in paragraaf 4.10.

20 De antropoloog Tim Ingold komt op basis van de fenomenologie tot de uitspraak dat de tijdschaal van gebeurtenissen bestaat uit continue stadia van het heden: “(...) there is only the present, with retentions to the past and protentions for the future.” [Vis, B.N. 2009, p. 30]

21 In gevallen van dementie is ook geen sprake van terug gaan in de tijd, maar waarschijnlijk slechts een herbeleving van herinneringen. Er is immers geen mogelijkheid die gebeurtenissen te veranderen.

ontstaan weer andere inzichten en handelingen. Het marktproces speelt een cruciale rol in het overbrengen van kennis. Het spreken over 'kenniseconomie' is voor de Oostenrijkers een pleonasme.

3.3.2 Calculeren

Uit het ontstaan van het universum zijn alle verhoudingen en verbanden voortgekomen. Scheppen is ordenen.²² Aan de natuurkundige Kamerlingh Onnes²³ wordt de volgende uitspraak toegeschreven: 'Door meten tot weten, zou ik gaarne als zinspreuk boven elk fysisch laboratorium willen schrijven'. In het dagelijks leven meestal, foutief, verkort tot: 'meten is weten'. Meten leidt niet tot weten, maar tot vergelijken. Het vaststellen van de lichaamslengte van een bepaald individu is op zichzelf staand van even weinig nut als het vaststellen van het resultaat van een onderneming. Uit het stelselmatig verzamelen, bewerken en ordenen van gegevens kan kennis ontstaan. Door het bestuderen van economische verschijnselen kan de economische wereld niet alleen worden gekend, maar is het ook mogelijk tot zinrijke beslissingen en juiste conclusies te komen. Alleen meten verschaft geen inzicht. Cijfers zonder context zijn onethisch; ze hebben een decor nodig. Het getal 666 kan op een huisnummer slaan of op iets beestachtigs.

Uitgaande van de gedachte dat mensen handelen teneinde hun huidige positie en situatie te verruilen voor een meer bevredigende, volgt de vraag op welke wijze zij inzicht krijgen in zowel de huidige als de verlangde positie en situatie. Het is noodzakelijk dat mensen zich een voorstelling kunnen maken van de omstandigheden. Daarmee komt de vraag naar de mogelijke meetbaarheid van positie en situatie snel naar voren.

Op grond van het door Menger geconstateerde causale verband is voor het bereiken van een nieuwe positie en situatie de inzet van middelen noodzakelijk. Het is immers onmogelijk dat zonder oorzaak een gevolg ontstaat. De ons ten dienste staande middelen zijn echter niet in oneindig grote hoeveelheden aanwezig. Schaarste dwingt ons tot het maken van een keuze. Mensen kunnen slechts één handeling per tijdselement uitvoeren en dat dwingt tot

22 In het proefschrift van Wolterbeek [1857] wordt de volgende uitspraak van C. Pruijs van der Hoeven geciteerd: "'Om de natuur" (staathuishoudkunde is eene hoogere natuurkunde) "te begrijpen moeten wij ons gewennen haar zóó te bestuderen, dat wij hare geheimen trachten uit te vorschen, hare wetten na te sporen, alle vooringenomenheid met eigen begrippen, alle voorbarigheid in het oordelen, alle begeerte tot het verdichten van eindoorzaken afleggen en van eigen wijsheid afstand doen."'

23 Heike Kamerlingh Onnes (1853-1926); in 1913 werd hem de Nobelprijs toegekend. Roger Bacon (circa 1214-1294) wordt wel beschouwd als een vroege aanhanger van de opvatting dat wetenschap vooral op basis van experimenten moet worden bedreven. "If in other sciences we should arrive at certainty without doubt and truth without error, it behooves us to place the foundations of knowledge in mathematics." (Opus Maius, book 1, chapter 4).

het vaststellen van een volgorde. Welke handelingen zullen als eerste worden uitgevoerd? Uitgaande van de gedachte dat mensen zo snel mogelijk in de door hen gewenste positie en situatie terecht willen komen, is het logisch uit te gaan van de gedachte dat subjecten zo snel mogelijk die positie en situatie willen bereiken die voor hen, op dat moment, het meest belangrijk lijkt. Minder dringende verlangens worden tijdelijk uitgesteld. Natuurlijk heeft ieder mens niet alleen een eigen huidige positie en situatie, maar ook de te bereiken positie en situatie is voor iedereen verschillend. Daardoor wordt meetbaarheid er niet eenvoudiger op. Van meetbaarheid in kardinale zin kan dan ook geen sprake zijn. Wel is het mogelijk uit te gaan van een bepaalde rangorde. Mensen zullen de door hen te bereiken doelstellingen als het ware noteren op een dalende schaal. De meest dringend gevoelde behoefte als eerste, vervolgens de daarop volgende en zo verder. Het is duidelijk dat de door het voortgaan van de tijd steeds wisselende positie en situatie leidt tot immer veranderende inzichten met betrekking tot wat op een bepaald moment als meest belangrijk wordt ervaren. De waardeschaal die zo ontstaat, berust op individuele afwegingen. Tevens kan worden vastgesteld dat die waardeschaal voor derden niet waarneembaar is. Voor de buitenstaander valt alleen waar te nemen dat iemand op een bepaald moment handelt. Daaruit wordt afgeleid dat, indien op basis van vrijwilligheid wordt gehandeld, op dat moment de meest dringend gevoelde behoefte wordt bevredigd met in achtneming van de op dat moment ter beschikking staande middelen. De opvattingen over wat op een bepaald moment als dringend wordt ervaren, kunnen vanzelfsprekend wisselen. Zo kan een behoefte die op een eerder moment als minder dringend werd ervaren op een volgend moment als meest dringend naar voren komen. Door deze wisseling van intensiteit wordt geen afbreuk gedaan aan de geldigheid van de redenering. De behoefte met een lagere rangorde is nu, per definitie, de meest dringend gevoelde behoefte. Volgens Rothbard is het belangrijk zich te realiseren dat het nooit mogelijk is de subjectieve verbetering van positie en situatie te meten. Deze onmeetbaarheid geldt niet alleen intermenselijk, maar ook per individu. Meetbaarheid veronderstelt het bestaan van een objectieve maatstaf (een soort waardemeter die in staat is, zoals een thermometer de temperatuur meet, waarde te meten). Een dergelijke maatstaf bestaat niet.

“The individual must determine subjectively for himself whether he is better or worse off as a result of any change. His preference can only be expressed in terms of simple choice, or rank. (...) There is no possible unit of happiness that can be used for purposes of comparison and, hence, of addition or multiplication. Thus values cannot be measured; values or utilities cannot be added, subtracted, or multiplied. They can only be ranked as better or worse. A man may know that he is or will be happier or less happy, but not by “how much,” not by a measurable quantity.” [Rothbard 2004, p. 19]

Waarde is derhalve niet meer dan een ordinaal begrip.

Deze situatie staat in scherp contrast met de natuurwetenschappen. De vragen die daar moeten worden beantwoord, zijn echter van een geheel andere orde. Een ingenieur is in staat te becijferen bij welke snelheid een vliegtuig los komt van de startbaan. Bij het ontwerpen van een gebouw kan worden berekend hoeveel heipalen nodig zijn en hoe sterk het dak moet zijn om een bepaald gewicht aan water te kunnen dragen. Die rekenkundige inzichten zijn echter niet in staat de vraag te beantwoorden of het vliegtuig, of gebouw, wel moet worden vervaardigd en over welke capaciteit het moet beschikken. De handelende mens wil weten of het inzetten van bepaalde middelen zal leiden tot het beoogde doel. Dergelijke vragen kunnen alleen worden beantwoord indien wij beschikken over in geld uitgedrukte prijzen.

“Thus money becomes the vehicle of economic calculation. This is not a separate function of money. Money is the universally used medium of exchange, nothing else. Only because money is the common medium of exchange, because most goods and services can be sold and bought on the market against money, and only as far as this is the case, can men use money prices in reckoning. The exchange ratios between money and the various goods and services as established on the market of the past and as expected to be established on the market of the future are the mental tools of economic planning. Where there are no money prices, there are no such things as economic quantities.” [Mises 1998, pp. 209-210]

Dat betekent dat in een samenleving zonder vrije markten en de daaruit voortvloeiende prijzen geen sprake kan zijn van het nemen van rationele beslissingen. Onder het nemen van rationele beslissingen wordt verstaan: het bereiken van een zo hoog mogelijk gewaardeerd resultaat met inzet van zo weinig mogelijk middelen. In de woorden van Karen Vaughn:

“Market prices are data that permit producers to determine whether or not they have produced their product most economically, and profits are the signals that tell them if they have performed as well as other producers in the economy.” [Vaughn 1981, p. xi]

In zijn boek gaat Trygve Hoff [1981] in op de mede door Mises²⁴ gesignaleerde problemen die kunnen ontstaan in een socialistische samenleving waar, in zuivere vorm, geen prijzen voorhanden zijn. Voor Mises is het altijd duidelijk geweest dat een dergelijke samenleving op lange termijn niet kan blijven bestaan. Het argument was niet nieuw. Reeds in 1902 wees N.G. Pierson (1839-1909) op het probleem dat binnen een socialistische samenleving ontstaat met

24 Tussen de beide wereldoorlogen woedde het zogeheten calculatiedebat. Voor een ‘Oostenrijkse’ weergave van dat debat kan onder meer worden verwezen naar: Mises [1981] en Hayek [1988]. Zie ook noot 25.

betrekking tot waarde.^{25/26} Voor de aanhangers van de Oostenrijkse School is de mogelijkheid tot calculeren:

“(...) the whole of the choice of the individual in view of the limited quantity of goods and the particular character of his needs, collectively and in combination appreciated, aiming however to achieve the satisfaction of all his needs.” [Houmanidis/Leen 2001, p. 75]

3.3.2.1 Rationele beslissingen

Calculeren is noodzakelijk voor het nemen van rationele beslissingen. Vanaf het moment dat de samenleving complexer wordt, neemt de noodzaak tot het kunnen calculeren toe. Volgens William Goetzmann worden de eerste overeenkomsten met betrekking tot lenen ongeveer 3000 jaar geleden in Mesopotamië gesloten [Goetzmann/Rouwenhorst 2005a, p. 4]. Naar hun oordeel is bijvoorbeeld een lening niet meer dan een simpele, intertemporele, overdracht van waarden. De consequenties van deze eenvoudige handeling zijn echter verreikend. De ontvanger van het geld beschikt ineens over beschikkingsmacht, terwijl de verschaffer die beschikkingsmacht uitstelt tot een moment in de toekomst, omdat hij die op dat moment naar verwachting beter kan benutten. Deze ogenschijnlijk simpele overeenkomsten moeten, zeker in het geval van een dispuut, kunnen worden geanalyseerd. Zo ontwikkelden zich, min of meer parallel, het bestaan van overeenkomsten met betrekking tot het geld, lenen van geld en boekhouden [Goetzmann/Rouwenhorst 2005a, pp. 9-10]. De rekenkunst van de inwoners van Babylonië stond al op een hoog peil. Men gebruikte een zestigtallig stelsel waardoor het gemakkelijk was ratio's en vermenigvuldigfactoren (multiples) toe te passen. Voor niet lineaire relaties, zoals de bewegingen van planeten en het berekenen van samengestelde interest, gebruikte men als schatting lineaire interpolaties. Een kenmerkende vraag voor de mensen in die wereld was: 'hoe lang duurt het tot iets tot een bepaalde hoeveelheid is aangegroeid?'²⁷

Het belang van het kunnen calculeren strekt verder dan de vraag of een socialistische samenleving kan bestaan zonder de gidsfunctie die door, uit

25 Het betreffende artikel (*The Problem of value in a Socialist Society*) is te vinden in Hayek [1935].

26 Overigens ontstaat dit probleem niet alleen binnen collectivistische samenlevingen, maar binnen elke organisatie zonder vrije markten. Het is één van de problemen waar grote bureaucratische organisaties, zowel publieke als private, mee worstelen. Het ontbreken van prijsignalen laat een op macht gebaseerd besturingssysteem ontstaan dat per definitie niet op economisch rationele wijze kan worden bestuurd.

27 Voor de geïnteresseerde lezer wordt verwezen naar Goetzmann/Rouwenhorst 2005b. In hoofdstuk 7, met als titel Fibonacci and the Financial Revolution, wordt ingegaan op de groei van het Europese kapitalisme en de achterliggende rol van rekenkundige kennis. Ook wordt het werk van Jan de Witt, Edmund Hally, Abraham de Moivre en Nicolas Bernouilli belicht. Frank Swetz [1987] gaat in op de technische aspecten van de rekenkunst uit de 15^e eeuw.

vrijwillige transacties voortvloeiende, prijzen wordt vervuld. Peter Klein is van mening dat:

“(...) Mises’s concept of economic calculation – the means by which entrepreneurs adjust the structure of production to accord with consumer wants – belongs at the forefront of Austrian research into the nature and design of organizations.” [Klein 1996, p. 4]

Het gaat bij het kunnen calculeren niet alleen over de organisatie van een nationale economie,²⁸ maar ook over de wijze waarop binnen die economie organisaties kunnen ontstaan en vorm krijgen. Zonder planning is rationeel menselijk handelen vrijwel uitgesloten. Voor rationeel handelen is het vermogen tot calculeren noodzakelijk en dat betekent dat gegevens voorhanden moeten zijn. Geld en boekhouden spelen daarbij een belangrijke rol.

“Monetary calculation and cost accounting constitute the most important intellectual tool of the capitalist entrepreneur, and it was no one less than Goethe who pronounced the system of double entry bookkeeping ‘one of the finest inventions of the human mind.’ Goethe could say this because he was free from the resentment that the petty literati always foster against the businessman. It is they that form the chorus whose constant refrain is that monetary calculation and concern with profit and loss are the most shameful of sins.” [Mises 2005, p. 69]

“(...) accountancy is not perfect. The precision of its statements is only illusory. The valuations of goods and rights with which it deals are always based on estimates depending on more or less uncertain and unknown factors. So far as this uncertainty arises from the commodity side of the valuations, commercial practice, sanctioned by the law, attempts to get over the difficulty by the exercise of the greatest possible caution. (...) But there are shortcomings in accountancy that are due to the uncertainty in its valuations that results from the liability to variation of the value of money itself. Of this, the merchant, the accountant, and the commercial court are alike unsuspicious. They hold money to be a measure of price and value, and they reckon as freely in monetary units as in units of length, area, capacity, and weight. And if an economist happens to draw their attention to the dubious nature of this procedure, they do not even understand the point of the remarks.” [Mises 1981, pp. 234-235]

Dat heeft als consequentie dat alle productie niet binnen één enkele organisatie kan plaatsvinden [Klein 1996, p. 7]. Binnen een dergelijke, alles omvattende, organisatie bestaan geen markten, waardoor prijssignalen die voor calculeren noodzakelijk zijn ontbreken, en dat maakt het onmogelijk zinrijke beslissingen te nemen op het gebied van investeringen en beloningen. Vooral de rol die

28 In de loop van het debat werd het fundamentele inzicht duidelijk dat prijzen fungeren als middel tot calculeren, maar ook als bron van kennis en als ontdekkingsprikkels [Kirzner 1996b].

de prijzen van kapitaalgoederen spelen, is belangrijk. Ondernemers beslissen op basis van verwachtingen met betrekking tot toekomstige prijzen over de wijze waarop de aanwezige middelen worden ingezet. Daarbij spelen de huidige prijzen van die middelen een grote rol.

“To make profits, they [de ondernemers] need information about all prices, not only the prices of consumer goods but the prices of factors of production. Without markets for capital goods, these goods can have no prices, and hence entrepreneurs cannot make judgments about the relative scarcities of these factors. In short, resources cannot be allocated efficiently.” [Klein 1996, p. 9]

Dit betekent bijvoorbeeld dat er een economische grens bestaat met betrekking tot fusies en overnames. Verder kan worden geconcludeerd dat coöperatieve samenwerkingsvormen alleen kunnen bestaan bij de gratie van het bestaan van externe markten.

Voor het besturen van organisaties is het kunnen calculeren essentieel. Zowel voor het bepalen van het verkregen resultaat als voor het beantwoorden van de vraag of het resultaat op efficiënte wijze verkregen is, moet kunnen worden gerekend. Dat geldt voor de onderneming als geheel, maar ook voor delen (*business units*) van een onderneming. Rationele beslissingen kunnen niet worden genomen zonder inzicht in het resultaat van de separate eenheden (*profit centers*). Dat betekent dat:

“As the area of incalculability increased, the degrees of irrationality, misallocation, loss, impoverishment, etc., become greater. Under one owner or one cartel for the whole productive system, there would be no possible areas of calculation at all, and therefore complete economic chaos would prevail.” [Rothbard 2004, p. 614]

Het kunnen calculeren wordt belangrijker naarmate een economie zich ontwikkelt en groeit, omdat zo meerdere productiefasen ontstaan waardoor variëteit en complexiteit toenemen [Rothbard 2004, p. 614]. Voor het calculeren zijn prijzen nodig en betekenisvolle prijzen kunnen alleen ontstaan uit vrijwillige transacties die op markten tot stand komen.

3.3.3 Object

In dit proefschrift wordt onder het woord ‘object’ verstaan: alle stoffelijke dingen, materie, die niet door mensen zijn vervaardigd. Daarbij springen als eerste de in het universum aanwezige natuurlijke hulpbronnen in het oog. Binnen de economische wetenschap wordt dan gesproken over de productiefactor natuur. Economisch gezien worden ook dieren tot objecten gerekend. Daarmee wordt natuurlijk niet gezegd dat dieren geen levende wezens zijn. Dieren kunnen immers een rol spelen bij het tot stand komen van welvaart

en welzijn. Analytisch gezien zijn dieren van belang. Ze vertegenwoordigen, voor de mens, een waarde.

“Strictly speaking, people do not long for tangible goods as such, but for the services which these goods are fitted to render them.” [Mises 1998, p. 234]

Een deel van de ons omringende objecten kunnen het karakter krijgen van een goed. Menger besteedt de eerste 25 pagina's van zijn *Principles of Economics* [Menger 1976, pp. 51-77] aan het uiteenzetten van een algemene theorie met betrekking tot de vraag: wat is een goed?

“Our general dependence on the external world: in its entirety the external world is presented to us as a whole in which we live. Dependence on certain portions of this external world, or on some relationships in it, which must be brought into certain relations to us. To this end, these portions must be particularly suited. Such things are called goods, insofar as they have the capacity to satisfy human wants (serving ends amounts to the same thing).” [Salerno 1999, pp. 82-83].

Sommige objecten hebben voor de mens een grotere betekenis dan andere. Bepaalde objecten hebben (nog) niet het karakter van goederen. Met objecten die voor de mens van betekenis zijn, maar niet in overvloed aanwezig, moet op economische wijze worden omgegaan. “Wij beseffen al naar den aard der beperktheid, dat wij met deze objekten ‘zuinig’ moeten ‘huishouden’” merkt Nico Van Suchtelen op. Vervolgens citeert hij Menger:

“Der Mensch mit seinen Bedürfnissen und seiner Gewalt über die Mittel zur Befriedigung derselben (ist) der Ausgangspunkt und Zielpunkt aller menschlichen Wirtschaft (Grundsätze der Volkswirtschaftslehre. 1871, Pg.69).” [Suchtelen 1911, p. 41]

3.3.3.1 Beschikkingsmacht

Vanzelfsprekend moet de mens desgewenst over objecten kunnen beschikken. Die beschikkingsmacht dient op een bepaald uitgangspunt te berusten.

“Handelen is het doelgericht inzetten van middelen, (...) Wie heeft het recht over welke (...) middelen te beschikken? (...) A priori kunnen we in dit verband alleen stellen dat de middelen waarover iemand het recht heeft te beschikken in elk geval middelen moeten zijn die hij zich op rechtmatige wijze heeft verworven, dit wil zeggen zonder het fundamenteel rechtsbeginsel te overtreden, meer in het bijzonder zonder de fundamentele rechtsnorm te overtreden, dat niemand het recht heeft wat dan ook te doen met de middelen van een ander, zonder diens toestemming. Geen coherente interpretatie van het rechtsbeginsel is mogelijk als we die voorwaarde niet stellen. Dat betekent dat de legitimatie van een eigendomstitel altijd een historisch onderzoek vergt: de vraag is altijd of en hoe iemand een middel tot het

zijn heeft gemaakt, en of hij het ondertussen niet reeds verlaten of vervreemd heeft.” [Dun 2008, pp. 161-162]²⁹

Menger komt tot de conclusie dat:

“(…) human economy and property have a joint economic origin (...) Property, therefore, like human economy, is not an arbitrary invention but rather the only practically possible solution of the problem that is, in the nature of things, imposed upon us by the disparity between requirements for, and available quantities of, all economic goods.” [Menger 1976, p. 97]

Door het bestaan van relatieve schaarste ontstaat een ordeningssysteem en dat berust in de visie van de Oostenrijkse School mede op het bestaan van eigendom.

In *Man, Economy, and State* stelt Rothbard dat een samenleving die is gebaseerd op het vrijwillig uitwisselen van goederen en diensten mede moet zijn gebaseerd op het bestaan van eigendomsrechten.

“If a free society means a world in which no one aggresses against the person or property of others, then this implies a society in which every man has the absolute right of property in his own self and in the previously unowned natural resources that he finds, transforms by his own labor, and then gives to or exchanges with others.” [Rothbard 2004, p. 1047]

De aanhangers van het natuurrecht stellen:

“Geen andere bron of oorsprong der rechtvaardigheid kan men vinden dan bij God en datgene wat van nature allen gemeen is.” [citaat van Chrysippus³⁰ zoals weergegeven door Huigh (Hugo) de Groot]

Vervolgens komt De Groot tot het formuleren van de wetten van het natuurlijk recht. Daarvan luiden de eerste en tweede als volgt:

“(…) men heeft het recht zijn leven te beschermen, en al wat schadelijk is af te wijzen. Men heeft het recht zich te verwerven wat nuttig is voor het leven, en zich in het bezit hiervan te handhaven.(…) Daar nu God dat alles heeft geschonken aan het menselijk geslacht en niet aan afzonderlijke mensen, terwijl tevens dat alles slechts dienstbaar gemaakt kan worden, doordat een ieder afzonderlijk er van bezit neemt, moest men er noodzakelijkerwijs wel toe komen, dat ieder als het zijne kreeg wat hij in bezit had genomen. Dit zich eigen maken heet bezitneming en daaruit zijn weldra voortgevloeid vruchtgebruik en eigendom. [Groot 1934, pp. 9-101]

29 H.-H. Hoppe [2006] gaat in zijn *The Economics and Ethics of Private Property* uitgebreid op deze materie in; zie ook Hülsmann [2009].

30 Chrysippus (ongeveer 278 – ongeveer 206 voor Chr.) Grieks filosoof (Stoïcijn).

In dit proefschrift wordt uitgegaan van de gedachte dat de mens eigenaar is van zichzelf en dat op basis van het beginsel van natrekking³¹ de mens ook rechtmatig eigenaar wordt van alles dat uit hemzelf voortkomt.³²

3.3.4 Subject

Met het woord 'subject' wordt in dit proefschrift de mens aangeduid. De mens die beschikt over bewustzijn. Dat betekent dat hij in staat is over zichzelf na te denken en ook dat hij zijn omgeving kan duiden en betekenis kan geven aan de objecten die hem omringen. Het is de mens die over een geheugenfunctie beschikt en in staat is om gebruik te maken van een extern geheugen zoals het schrift. De mens die daardoor kan leren en in staat is het geleerde over te dragen aan anderen.³³ Binnen de Oostenrijkse School wordt uitgegaan van mensen die in alle vrijheid over hun eigendommen kunnen beschikken. Dat betekent allereerst dat de mens over zichzelf kan beschikken en tevens over alles wat hij op rechtmatige wijze heeft verkregen. Frédéric Bastiat zegt het in zijn *The Law* als volgt:

"Man can only derive life and enjoyment from a perpetual search and appropriation; that is, from a perpetual application of his faculties to objects, or from labor. This is the origin of property." [Bastiat 2007, p. 5]

Daarvoor heeft Bastiat betoogd dat het leven een geschenk is van God en dat de mens die gift moet onderhouden. Dat is mogelijk omdat de mens over vaardigheden en eigenschappen beschikt die het mogelijk maken die in de natuur opgesloten mogelijkheden te benutten.

"It is not because men have made laws, that personality, liberty, and property exist. On the contrary, it is because personality, liberty, and property exist beforehand, that men make laws. What, then, is law? As I have said elsewhere, it is the collective organization of the individual right to lawful defense." [Bastiat 2007, p. 2]

31 Juridisch geldt dat de eigenaar van de hoofdzaak ook de eigenaar is van de uit de hoofdzaak voortvloeiende zaken, bijvoorbeeld de vruchten van een boom.

32 Het recht op *self-ownership* wordt onder meer verdedigd door John Locke [1948, pp. 17-18 en 2009, pp. 153-154]. Indien daar niet van wordt uitgegaan ontstaan volgens Rothbard [1997, pp. 280-281] slechts twee alternatieven: (1) een bepaalde groep mensen heeft het recht andere mensen in bezit te nemen; of (2) iedereen heeft het recht "(...) to own his equal quotal share of everyone else." Het tweede punt heeft als consequentie dat iedereen het recht heeft een deel van iemand anders te bezitten, maar dat niemand recht heeft op zichzelf.

33 Het feit dat de menselijke woordenschat aan voortdurende uitbreiding onderhevig is (vergelijk de verschillende drukken van het Groot Woordenboek van de Nederlandse Taal), is niet alleen een aanwijzing dat het handig is om over een extern geheugen te kunnen beschikken, maar geeft ook het menselijk vermogen tot leren aan.

Bastiat ziet op basis van het natuurrecht een ordelijke samenleving ontstaan.

“Nothing, therefore, can be more evident than this: The law is the organization of the natural right of lawful defense; (...) And if a people established upon this basis were to exist, it seems to me that order would prevail among them in their acts as well as in their ideas. It seems to me that such a people would have the most simple, the most economical, the least oppressive, the least to be felt, the most restrained, the most just, and, consequently, the most stable Government that could be imagined, whatever its political form might be.” [Bastiat 2007, p. 3]

In het in 1748 verschenen *De l'Esprit des Lois* komt Montesquieu tot de volgende opmerking:

“Aangezien de wereld, tot stand gekomen door het bewegen van de materie en gespeend van eigen intelligentie, naar wij kunnen constateren nog steeds in stand blijft, kan het niet anders of de wereld beweegt volgens onveranderlijke wetten. (...) Afzonderlijke intelligente wezen kunnen wetten hebben die ze zelf hebben gemaakt; maar ze hebben ook wetten die ze niet zelf hebben gemaakt.” [Montesquieu 1998, p. 42]

Mises stelt zich op het standpunt dat onze beschaving mede tot stand kon komen doordat de productiemiddelen het persoonlijk eigendom zijn van subjecten.

“In the past, civilization and private ownership have been linked together. (...) If historical experience could teach us anything, it would be that private property is inextricable linked with civilization.” [Mises 1998, p. 264]

Binnen de Oostenrijkse School wordt uitgegaan van het bestaan van vrije mensen. Dat is een andere mens dan de in de economie veel aangehaalde *homo oeconomicus*. Die is geen mens van vlees en bloed, maar fungeert als een soort ideaaltype dat door het leven gaat als een wandelende rekenmachine.

“[Dit ideaaltype] does not deal with the behavior of man as he really is and acts, but with a fictitious or hypothetical image. It pictures a being driven exclusively by “economic” motives, i.e. solely by the intention of making the greatest possible material or monetary profit. Such a being does not have and never did have a counterpart in reality; it is a phantom of a spurious armchair philosophy. No man is exclusively motivated by the desire to become as rich as possible; many are not at all influenced by this mean craving. It is vain to refer to such an illusory homunculus in dealing with life and history.” [Mises 1998, p. 62]

Zelfs als een dergelijk mens wel zou bestaan, kan bezwaarlijk worden gesproken over een ideaaltype. Voor het leren begrijpen van onze samenleving dient niet te worden uitgegaan van een puur eenzijdig ontwikkelde mens. Een

ideaaltype is volgens Mises "(...) the representation of complex phenomena of reality, either of men, of institutions, or of ideologies." [Mises 1998, p. 62]

Hoewel de mens wordt geboren in een bestaande, sociaal georganiseerde, samenleving moet, naar het inzicht van Mises, voorop staan dat die samenleving het gevolg is van door arbeidsverdeling (specialisatie) ontstane intermenselijke relaties. De mens leeft en handelt binnen een maatschappelijke context, maar de samenleving is niets anders dan een uit vrijwillige samenwerking voortkomende combinatie van individuen [Mises 1998, p. 143].

3.3.4.1 Vrijheid

Voor de aanhangers van de Oostenrijkse School is het vanzelfsprekend dat de handelende mens geheel vrij moet zijn om te handelen. Mensen leven over het algemeen echter niet geïsoleerd en dat heeft als gevolg dat de handelingsvrijheid alleen kan worden beperkt doordat anderen ook het recht hebben in vrijheid te handelen. Mises merkt met betrekking tot vrijheid onder meer het volgende op:

"As soon as the economic freedom which the market economy grants to its members is removed, all political liberties and bills of rights become humbug." [Mises 1998, p.284]

"Freedom is indivisible. As soon as one starts to restrict it, one enters upon a decline on which it is difficult to stop." [Mises 1998, p.319]

"The characteristic feature of a free society is that it can function in spite of the fact that its members disagree in many judgments of value." [Mises 1985, p. 61]

De mens komt niet compleet gevormd ter wereld. In aanleg moge alle noodzakelijke kiemen aanwezig zijn, de volle wasdom wordt na verloop van jaren bereikt. Kennis, waarden, doelen en persoonlijkheden ontstaan en veranderen in de loop van de tijd. Mensen leren van eigen ervaringen en van die van anderen. Door het verstrijken van de tijd kan de mens zijn geheel eigen persoonlijkheid ontwikkelen. Volgens Rothbard dient ieder mens over de vrijheid te beschikken om te beslissen hoe de eigen persoonlijkheid wordt gevormd. Eigen keuze met betrekking tot reikwijdte en intensiteit van ervaringen is essentieel [Rothbard 1997b, p. 3]. De mens "(...) must, in short, be free in order that he may be fully human." [Rothbard 1997b, pp. 3-4] Voor de ontwikkeling van de persoonlijkheid is vrijheid noodzakelijk, maar niet voldoende. Ook de samenleving zelf maakt een ontwikkeling door die van invloed is op de mogelijkheden de eigen persoonlijkheid te vormen. Rothbard verwijst naar de economen Bauer en Yamey, die economische ontwikkeling als volgt definiëren: "the widening of the range of alternatives open to people as consumers and as producers." [Rothbard 1997b, p. 4] Economische ontwikkeling is noodzakelijk, omdat alleen een bestaan boven het overlevingsminimum de

mens in staat stelt middelen toe te wijzen aan het vergroten van kennis. Adam Smith wist al meer dan 230 jaar geleden (1776) overtuigend te formuleren dat economische vooruitgang alleen door voortgaande arbeidsverdeling kan ontstaan [Smith 2008]. Alleen iemand die leeft in een omgeving waarin ver doorgevoerde arbeidsverdeling bestaat, kan ten volle genieten van de eigen gaven. "Without the opportunity to specialize in whatever he can do best, no person can develop his powers to the full; no man, then, could be fully human." [Rothbard 1997b, p. 5]

De geschiedenis toont volgens Rothbard aan dat een op vrijwillige arbeidsverdeling berustende vrije (markt)economie geweldig veel heeft bijgedragen aan de productiviteit en daardoor aan de welvaart van ieder mens. Rothbard verwijst naar Mises, die opmerkt:

"Once labor has been divided, the division itself exercises a differentiating influence. The fact that labor is divided makes possible further cultivation of individual talent and thus cooperation becomes more and more productive. Through cooperation men are able to achieve what would have been beyond them as individuals. (...) The greater productivity of work under the division of labor is a unifying influence. It leads men to regard each other as comrades in a joint struggle for welfare, rather than as competitors in a struggle for existence." [Rothbard 1997b, p. 6; Mises 1981b, pp. 259-270]

De persoonlijke vrijheid zich te specialiseren en zich te ontwikkelen in een zelf gekozen richting laat een groeiende economie ontstaan. De vrijheid zich waar dan ook te vestigen, te werken, te produceren en de vruchten van de arbeid te investeren of te beleggen draagt bij aan de economische ontwikkeling van mens en maatschappij. Daarvoor is veiligheid, gewaarborgd door een goede rechtsorde, onontbeerlijk.

3.4 SAMENGESTELDE BEGRIPPEN

3.4.1 Subjectiviteit

Het woord subjectiviteit wordt in dit proefschrift opgevat als 'behorende tot het beschouwende ik', het subject bezielt alles vanuit het eigen standpunt (zie het Groot Woordenboek van de Nederlandse Taal, veertiende herziene druk). Mensen kunnen derhalve niet objectief zijn. Alle menselijke opvattingen en handelingen kunnen alleen worden begrepen vanuit de persoonlijke drijfveren. Deze benadering is kenmerkend voor de opvattingen binnen de Oostenrijkse School. Mensen nemen beslissingen vanuit de eigen positie en situatie. Ook de te bereiken, betere, positie en situatie wordt op basis van het eigen perspectief beoordeeld. Deze benadering wordt ook buiten de Oostenrijkse School aangetroffen. Door Houtmanidis en Leen [2001, p. 35] wordt in dit verband

verwezen naar de ideeën van Aristoteles (384-322 v.Chr.).³⁴ Deze wijsgeer wijst op het feit dat het individu het plezier en nut van een bepaald goed ondervindt. Zowel het nut voor de eigenaar van een goed als het nut dat aan een goed in een ruiltransactie wordt toegekend, is alleen voor een individu te ervaren.

In het voorwoord van *The Capitalist Alternative* zegt George Shackle het als volgt:

“Subjectivism is the belief that human affairs – the takings-place in all their subtle complexity that we experience, see and hear of – begin as individuals’ thoughts, who use the suggestive impressions of the world on their minds to imagine, each for himself, alternative feasible uses of the means he has at hand, and for each such use, plural rival possible results. It is amongst such alternatives, creations of his own thought, that he must choose. There is no other source from which rival, choosable actions can present themselves.” [Shackle 1984, p. xi]

Mises is van mening dat het inzicht dat alleen individuen kunnen handelen een wetenschappelijke revolutie heeft veroorzaakt.

“(...) on the market it is not mankind, the state, or the corporative unit that acts, but individual men and groups of men, and that *their* valuations and *their* actions are decisive, not those of abstract collectives. (...) This discovery signaled nothing less than a Copernican revolution in social science.” [Mises 2003, pp. 161-162]

Volgens Hayek wordt het karakter van de sociale wetenschappen bepaald door het bestaan van subjectiviteit. In tegenstelling tot de natuurwetenschappen vormen de relaties tussen dingen geen onderwerp van studie, maar “(...) the relations between men and things or the relations between man and man.” [Hayek 1979, p. 41] Hij gaat zover om te stellen dat de belangrijkste vooruitgang die binnen de economische wetenschap gedurende de laatste 100 jaar is geboekt, is terug te voeren op het verder uitbouwen van het subjectivistische perspectief³⁵ [Hayek 1979, p. 52]. Naar de opvatting van Hayek is vooral Mises in dit opzicht zeer consequent. De Oostenrijkse School wijst ook op de gevolgen van subjectivistisch handelen. Doordat iedere actor op vrijwillige basis handelt, ontstaan vanuit de strikt persoonlijke positie en situatie unieke handelingen en unieke gevolgen. Gezien de niet te vermijden onzekerheid die inherent is aan het menselijk handelen, ontstaan niet alleen verwachte,

34 Aristoteles was een Grieks filosoof en wordt met Socrates en Plato beschouwd als een van de invloedrijkste klassieke filosofen in de westerse traditie.

35 Hayek heeft hier vooral de kritiek op de objectieve arbeidswaardeleer op het oog. Daaruit ontstond de gedachte dat de prijs van een goed ontstaat, omdat voor de vervaardiging daarvan kosten zijn gemaakt. Ook hier wordt gedacht dat meten gelijk staat aan weten. Ook moderne toezichthouders (bijvoorbeeld op het terrein van de economische mededinging) willen nog wel eens voor deze denkfout vallen.

maar ook onvoorziene gevolgen. Dit geheel van plannen, handelen, gevolgen en aangepaste plannen laat niet alleen instituties ontstaan, maar zorgt er tevens voor dat binnen een gemeenschap een ordelijk gedragspatroon kan ontstaan [Hayek 1982, pp. 35-55].

Volgens Steven Horwitz [1994] is in de gedachtegang van Hayek het fundamentele subjectivistische punt dat geen wetenschappelijke (economische) verklaring moet worden gezocht voor de wijze waarop mensen over zaken denken, maar hoe zij handelen. Hij haalt de volgende woorden van Hayek aan:

“So far as human actions are concerned the things are what the acting people think they are (...) [and] [orig.] unless we can understand what acting people mean by their actions any attempt to explain them (...) is bound to fail.” [Horwitz 1994, p. 17; Hayek 1979, pp. 44, 53]

Wetenschappelijk verantwoorde verklaringen voor menselijk handelen moeten noodzakelijkerwijs beginnen met het bestuderen van de persoonlijke achtergrond van de actoren. Als er al sprake zou kunnen zijn van een door derden te bestuderen objectieve realiteit dan nog kan het handelen alleen worden begrepen vanuit de individuele perceptie van de handelende mens op die situatie. Percepties en plannen zijn voor menselijk handelen betekenisvol. Het belang van context en interpretatie dient serieuze wetenschappelijke aandacht te krijgen [Horwitz 1994, p. 17]. Dit betekent niet dat praxeologen ook psychologen moeten zijn. Het gaat bij het bestuderen van de handelende mens niet om de motieven die aan het handelen ten grondslag liggen, maar om de context waarbinnen de handeling kan worden geplaatst. Als iemand bijvoorbeeld besluit een eigen onderneming te beginnen, dan is voor de praxeoloog niet de persoonlijke drijfveer van belang, maar wel het gegeven dat het besluit en de daaruit volgende handelingen binnen de context van ondernemen worden geplaatst en niet als hobby worden beschouwd.

Carl Menger heeft de door de Klassieken aangehangen arbeidswaardeleer verworpen en daarvoor een subjectieve waardetheorie in de plaats gesteld. In de *Principles of Economics* zegt Menger: “(...) value is entirely subjective in nature (...). Goods always have value to certain economizing individuals and this value is also determined only by these individuals.” [Menger 2007 (1981), p. 146] Die subjectiviteit wordt niet alleen aangetroffen bij economisch handelen. Alle menselijke handelingen gaan uit van een persoonlijke kijk op de wereld. Door het verstrijken van de tijd verandert die persoonlijke kijk. Daarom handelen dezelfde mensen onder dezelfde omstandigheden toch niet altijd op dezelfde wijze.³⁶ Het subjectiviteitsbeginsel heeft ook betrekking op de kennis die de actor op het moment van handelen tot zijn beschikking heeft.

36 Volgens strikt subjectivistische opvattingen is natuurlijk geen sprake van dezelfde mensen op verschillende tijdstippen.

Dit zou de biografie van een subject kunnen worden genoemd. Het verklaren van menselijk handelen begint derhalve bij de huidige positie en situatie van de actor. Dit betreft zowel de materiële als mentale positie en situatie.

3.4.1.1 Subjectiviteit van opbrengsten en kosten

Daar beide marktpartijen, koper en verkoper, handelen op basis van de eigen uitgangspunten is het duidelijk dat ook kosten niet anders dan subjectief kunnen zijn. Bij een ruiltransactie vormt het door de ene partij op te geven goed de opbrengst voor de andere partij. Binnen de Oostenrijkse School wordt in dit verband gesproken over de (subjectieve) *opportunity costs*. Daar het ten behoeve van de ruil afgestane goed voor de aanbieder geen toekomstig verwacht nut meer kan opleveren, zijn de kosten niet op objectieve wijze vast te stellen. Wij ruilen een goed met een voor ons verwacht nut voor een goed met een voor ons hoger verwacht nut en aan de andere zijde van de transactie staat een mens die op dezelfde wijze redeneert. Beslissingen worden genomen met het oog op de toekomst en op basis van subjectieve afwegingen. Dat betekent dat in de opvattingen van de Oostenrijkse School kosten alleen bestaan op het moment van de beslissing.

De Oostenrijkse economist Friederich von Wieser [1893 Book 5, pp. 171-214] stelt dat kosten de waarde zijn van het alternatieve product. Volgens Mario Rizzo [Rizzo 1994, p. 92 e.v.] is niet duidelijk of daar de subjectieve waarde of de marktwaarde mee wordt bedoeld. Daar de gedachten van de Oostenrijkse School volledig zijn gebaseerd op subjectivistische uitgangspunten ligt het voor de hand dat ook hier subjectieve waarde wordt bedoeld. Rizzo lijkt van mening te zijn dat het feit dat prijzen tot stand komen op markten en door derden waarneembaar zijn, leidt tot het ontstaan van een objectieve grootheid. Dat berust op een misverstand, omdat het in dit geval niet primair gaat om het al dan niet waarneembaar zijn, maar om de wijze waarop de prijs tot stand is gekomen.

In *Human Action* stelt Mises het volgende:

“Action is an attempt to substitute a more satisfactory state of affairs for a less satisfactory one. (...) What gratifies less I abandoned in order to attain something that pleases more. That which is abandoned is called the price paid for the attainment of the end sought. The value of the price paid is called costs. Costs are equal to the value attached to the satisfaction which one must forego in order to attain the end aimed at.” [Mises 1998, p. 97]

Deze uitspraak heeft als consequentie dat ook winst een subjectief karakter krijgt. Mises merkt dan ook verder op:

“The difference between the value of the price paid (the costs incurred) and that of the goal attained is called gain or profit or net yield. Profit in this primary sense

is purely subjective, it is an increase in the acting man's happiness^[37], it is a psychological phenomenon that can be neither measured nor weighed." [Mises 1998, p. 97]

Kosten worden door middel van het marktproces als het ware ontdekt.³⁸ Volgens Rizzo [1994, p. 92 e.v.] zijn kosten alleen in een evenwichtssituatie te bepalen. Op het kunnen bestaan van dergelijke situaties wordt in paragraaf 4.10 van dit hoofdstuk ingegaan. Hier volstaat het om op te merken dat dan sprake moet zijn van volkomen kennis en in een dergelijk geval bestaat met betrekking tot de kosten geen onzekerheid. In een evenwichtssituatie vallen verleden, heden en toekomst samen en daarmee is de gedachte aan de markt als proces verloren. Economisch evenwicht is het 'zwarte gat'³⁹ in de economische wetenschap. Bij het bestaan van volkomen kennis wordt per definitie niet gehandeld. Elk handelen is derhalve ondernemend. In de woorden van Rizzo:

"Perfect knowledge means perfect hypothetical knowledge, so decision makers do know what would have been the case in an alternative action." [Rizzo 1994, p. 92]

Uitgaan van de opvatting dat kosten subjectief zijn, leidt tot de volgende consequenties: ten eerste kunnen kosten alleen bestaan in de gedachtewereld van de beslisser. Kosten zijn derhalve geen door de ondernemer gedane uitgaven, maar een waarneming van een alternatieve mogelijkheid 'winst' te boeken. Ten tweede worden kosten gebaseerd op verwachtingen. Ten derde kunnen kosten nooit, evenals waarde, worden gerealiseerd. De beslisser weet nooit zeker of alle kosten worden goedge maakt. Over bereikte (maximale) resultaten bestaat geen zekerheid. Ten vierde kan de omvang van de kosten nooit door een derde, buitenstaander, worden bepaald. Als laatste wordt door Rizzo nog opgemerkt dat kosten alleen bestaan op het moment van het nemen van de beslissing. Op het moment dat de beslissing wordt uitgevoerd, bestaan kosten niet meer. In de subjectivistische benadering blijven persoonlijke motieven de drijfveer. Rechtspersonen, zoals vennootschappen, kunnen niet handelen.

"Hoe verhelderend het in vele gevallen ook is, de onderneming als een zelfstandige huishouding te beschouwen, men mag zich hierdoor toch niet laten verleiden over

37 Winst is derhalve meer dan een monetair resultaat.

38 De markt als proces wordt vooral belicht door Israel Kirzner [1973]. Deze visie wordt in paragraaf 4.8 van dit hoofdstuk verder toegelicht.

39 Een zogeheten 'zwart gat' ontstaat als een ster 'sterft'. Wat overblijft, is een kern van extreme dichtheid: de zwaartekracht is zo sterk dat zelfs licht niet kan ontsnappen. Tijd bestaat daar niet.

het hoofd te zien dat alle beslissingen die haar betreffen door mensen worden genomen. De onderneming zelf handelt niet.” [Hennipman 1945, p. 88]

Het subjectivisme is zo kenmerkend voor de Oostenrijkse School dat kan worden gesteld dat opvattingen die niet op basis van subjectivistische uitgangspunten zijn verkregen niet kunnen worden gekenschetst als behorend tot de Oostenrijkse School. Voor de aanhangers van de Oostenrijkse School begint het begrijpen van economische fenomenen met het bestuderen van handelende mensen die beschikken over een bewustzijn waarmee zij kunnen beschouwen en interpreteren. Menselijke handelingen worden niet als ‘gegeven’ gezien, maar als startpunt voor het kunnen *Verstehen* van de samenleving.

3.4.2 Praxeologie

Praxeologie is de leer van de handelende mens. De mens die, om te overleven, moet handelen met hetgeen in reële zin voor handen is. Voor de praxeoloog is de vraag of wij wel in een reële wereld leven niet zinrijk.

“From the praxeological point of view it is not possible to question the real existence of matter, of physical objects and of the external world. Their reality is revealed by the fact that man is not omnipotent. There is in the world something that offers resistance to the realization of his wishes and desires. Any attempt to remove by a mere fiat, what annoys him and to substitute a state of affairs that suits him better for a state of affairs that suits him less, is vain. If he wants to succeed, he must proceed according to methods that are adjusted to the structure of something about which perception provides him with some information. We may define the external world as the totality of all those things and events that determine the feasibility or unfeasibility, the success or failure, of human action.” [Mises 2002, p. 6]

In de woorden van Rothbard: *‘the logic of action’* [Rothbard 1997a; 1997b]. In dit proefschrift wordt uitgegaan van de gedachte dat de mens zich bewust is van zijn positie en situatie en tevens dat hij het besef heeft dat die niet onveranderlijk zijn. Dat betekent dat de mens het kan ervaren als zijn huidige positie en situatie onbevredigend is. Vervolgens zal hij trachten die onbevredigende positie en situatie te verruilen voor een, naar verwachting, bevredigender omgeving.

“Action is a display of potency and control that are limited. It is a manifestation of man who is restrained by the circumscribed powers of his mind, the physiological nature of his body, the vicissitudes of his environment, and the scarcity of external factors on which his welfare depends.” [Mises 1998, p. 70]

Vanaf zijn ontstaan is de mens gedetermineerd te streven naar het toevoegen van waarde. Door de universeel aanwezige tijdvoorkeur streeft hij ernaar de

bevredigender positie en situatie zo snel mogelijk te bereiken. Geconfronteerd met het besef dat de toekomst niet is te kennen, kan alleen op basis van verwachtingen worden gehandeld. Door het bestaan van tijd zijn de gevolgen van het handelen niet direct voorhanden en dat betekent dat naarmate de tijd verstrijkt inzichten, opvattingen en mogelijkheden voortdurend veranderen. Door deze dynamiek zijn de uitkomsten van menselijk handelen, hoewel de beslisregel is gedetermineerd, onbepaalbaar.

Menger stelt dat het kenmerkende wordt ontdekt door onderzoek van de werkelijkheid (epagogie). Dat betekent dat het werkelijk handelen van mensen moet worden onderzocht.⁴⁰ Deze methodologische aanpak wordt wel het methodologisch individualisme genoemd. Voor Joseph Schumpeter [1980] was het duidelijk dat dit een puur methodologisch vraagstuk is en dus los staat van de vraag of een individualistische maatschappijopvatting wordt aangehangen:

“(...) we must strictly differentiate between political and methodological individualism, as the two have virtually nothing in common. (...) Methodological individualism means that it bases certain economic processes on the actions of individuals. Therefore the question really is: is it practical to use the individual as a basis and would there be enough scope in doing so, or would it be better, in view of specific problems and the national economy as a whole, to use society as a basis.” [Schumpeter 1980, p. 3]

Voor Mises [2002, pp. 4-6] is het evident dat het methodologisch individualisme de enige basis vormt waarop economie kan worden bedreven. Alleen mensen handelen en geaggregeerde grootheden, die in feite onmogelijk zijn te berekenen, zijn zinloos, omdat waarde een ordinaal begrip is.⁴¹ Volgens Mises is de economie een goed ontwikkelde deelwetenschap van de praxeologie. Deze wetenschap berust op kennis a priori. Zij is, evenals de Euclidische meetkunde, een ‘apodictische wetenschap’; de beweringen worden intuïtief als noodzakelijk waar gezien. Bovendien onderscheidt de praxeologie zich van de natuurwetenschap door haar teleologisch karakter. Volgens Mises [2002, pp. 4-6] berusten de premissen van de economie op kennis a priori. Uit deze premissen kunnen

40 “Through observation and deduction, not calculus or geometry, one could discover the other propositions contained in the original truth, “man is a sensitive being,” and thereby reduce all the human sciences to a few basic truths.” [Kennedy 1978, p. 50] De praxeologie bestudeert de vorm van het handelen. In zoverre is de praxeologie net meetkunde. Voor het feitelijk waarnemen en duiden van menselijk handelen is meer nodig en moet de econoom ook bijvoorbeeld historische, juridische en psychologische factoren in de beschouwing betrekken.

41 Macro economie kan in die opvatting niet bestaan. Conjunctuurgolven kunnen wel als statistische beweging worden geschetst, maar het is onmogelijk het aggregaat op directe wijze te beïnvloeden. Alleen subjecten kunnen handelen en eventuele beïnvloeding dient derhalve op dat niveau plaats te vinden. Binnen een markteconomie kan van dwang geen sprake zijn.

alle stellingen met absolute zekerheid worden afgeleid. Dus deducties over menselijk handelen zijn waar. Johannes Klant vat het als volgt samen:

“(...) mensen denken logisch en handelen met een doel; doelmatig handelen en logisch denken zijn dus ‘homogeen’; praxeologie is logisch denken over menselijk handelen; dus leidt logisch denken over handelen door mensen, die logisch denken, tot onaanvechtbare conclusies en tot een nauwkeurige kennis van de werkelijkheid.” [Klant 1981]

Met minder woorden kan worden gezegd dat mensen het handelen van anderen begrijpen (*Verstehen*), omdat zij ook mens zijn. Zo ontstaat in de opvatting van Mises een deductieve wetenschap van het menselijk handelen en zijn meten en toetsen niet alleen onnodig, maar ook praktisch onmogelijk. Volgens de Oostenrijkers zijn denken en handelen cogeneriek. Rothbard zegt het als volgt:

“(...) Mises explained fully why the laws of human action (...) cannot be “tested” by reference to statistical or historical ‘data’. In the behavior of physical objects, science begins by empirical observation of constant relations, and then frames tentative hypotheses of explanatory laws, these hypotheses being always subject to testing and revision by referring their deduced consequents to controlled experiments, where all but the relevant, isolated factors are held constant. This is the “scientific method” of physics. But in the study of human action, as Mises shows, the reverse is true; here, we begin by knowing the causal laws: by knowing the fact of human consciousness, of free will, of motivated, purposeful action of human beings in using given means for the attainment of desired ends. On the other hand, the facts of human history are not, as in physics, controllable and subject to testing; they are the complex and changing resultants of the interplay of human motives and actions, impinging on the natural environment and on each other. The laws of economic science, therefore, can only be constructed by starting with apodictically known axioms and deducing from them a body of necessarily true laws.” [Rothbard 1997a, p. 25]

3.4.2.1 *Formele economische analyse*

In de definitie van Rothbard [2004, pp. 72-76] staat dat praxeologie de formele implicaties omvat van het feit dat de mens middelen gebruikt ten einde de verschillende gekozen doeleinden te bereiken. De praxeologische analyse baseert zich op de fundamentele veronderstelling dat mensen bestaan en dat menselijk handelen een voorwaarde is om te blijven bestaan. Als dat kan worden aangetoond, dan omvat de rest der praxeologie de uitwerking van de logische gevolgen van dat handelen. De economische analyse is van de volgende vorm:

1. Neem aan *A*: het handelingsaxioma
2. Als *A*, dan *B*, dan *C* *et cetera*, volgens de regels der logica
3. Daarna wordt (de waarheid van) *B*, *C*, *et cetera* aangenomen.

Het handelingsconcept slaat op het gebruik van schaarse middelen ter bevrediging van de meest dringende behoeften op een moment in de toekomst. De economische theorie behelst de formele relaties tussen doel en middelen en niet hun specifieke inhoud, over de middelen wordt geen waardeoordeel uitgesproken. De psychologie en de ethiek houden zich bezig met de inhoud van de doelen: het 'waarom' en het 'wat zou moeten'. Derhalve zijn alle verklaringen van de wet van het marginale nut⁴² op basis van psychologische of fysiologische redenen onjuist.⁴³ De Oostenrijkse School in de economie is geen psychologische school. De wet van het marginale nut is gebaseerd op de praxeologische waarheid dat de eerste eenheid van een goed zal worden gebruikt ter bevrediging van de meest dringende behoefte, de tweede eenheid ter bevrediging van de op één na dringendste behoefte, en zo verder. Deze eenheden moeten wel in gelijke mate tot de behoeftebevrediging bijdragen. Rothbard geeft een niet onaardig voorbeeld. Stel, er zijn vier eieren nodig voor het bakken van een cake. Het is onjuist om hierop de wet van het marginale nut toe te passen, daar in dat geval het vierde ei een hoger marginaal nut zou hebben dan het derde ei, omdat zonder het vierde ei de cake niet kan worden gebakken.⁴⁴ Het 'goed' in kwestie is namelijk niet de fysieke zaak, in dit geval een ei, maar elke zaak waarvan de eenheden een gelijke bruikbare hoeveelheid vormen. In het geval van de cake is elke set van vier eieren een eenheid.

Economie is onderdeel van de praxeologie. De formele theorie van het menselijk handelen kan worden beperkt tot het handelen van mensen op basis van ruiltransacties. Binnen de Oostenrijkse School wordt dat gebied wel aangeduid met de term *catallactics* [Hayek 1982].

3.4.3 Onzekerheid

Het verschil tussen risico en onzekerheid is een belangrijk kenmerk van de opvattingen van de Oostenrijkse School. Deze begrippen leiden vaak tot verwarring. In dit proefschrift wordt uitgegaan van het volgende onderscheid: onzekerheid wordt beschouwd als een kwaliteit en risico als een kwantiteit. Dat betekent dat onzekerheid een niet berekenbare grootte omvat. Richard Langlois stelt het als volgt:

"(...) what is distinctive about Austrian and related understandings of risk and uncertainty is an emphasis on what we will call structural uncertainty; that is, a lack of complete knowledge on the part of the economic agent about the very structure of the economic problem that agent faces. This emphasis stands in contrast

42 Op het marginaal nut wordt uitgebreid ingegaan in paragrafen 4.11 en 4.12.

43 Voor een andere visie is het in 1911 verschenen boek van N. van Suchtelen [1911], *De Waarde als Psychisch Verschijnsel*, een interessant startpunt.

44 Voor het bakken van een cake is in dit voorbeeld een 'verzameling' van vier eieren nodig, zolang de verzameling niet compleet is, kan het gewenste resultaat niet worden verkregen.

to the neoclassical focus on parametric uncertainty; that is, a lack of complete knowledge ex-ante about the values that specific variables within a given problem structure will take on ex post.” [Langlois 1994, p. 118]

Volgens Langlois [1994, pp. 118-119] ligt een vergelijking voor de hand tussen de Oostenrijkse subjectieve waardetheorie en de door arbeidskosten gedreven objectieve waardetheorie van de klassieke economen. Volgens de Oostenrijkse School is waarde geen eigenschap van een goed, maar een eigenschap van het handelend subject dat aan een goed een bepaalde betekenis hecht. Zo ziet Langlois een verschil tussen subjectieve en objectieve waarschijnlijkheid.

In hoofdstuk 6 van *Human Action* besteedt Mises aandacht aan onzekerheid.

“The uncertainty of the future is already implied in the very notion of action. That man acts and that the future is uncertain are by no means two independent matters. They are only two different modes of establishing the same thing. (...) the fact remains that to acting man the future is hidden. If man knew the future, he would not have to choose and would not act. He would be like an automation, reacting to stimuli without any will of his own.” [Mises 1998, pp. 105-119]

Mises maakt verschil tussen *class probability* en *case probability*.⁴⁵ *Class probability* is van toepassing indien wij alle mogelijke uitkomsten kennen; de structuur van de observeerbare werkelijkheid is bekend. Als voorbeeld kan worden gewezen op het feit dat een normale dobbelsteen zes vlakken heeft. Bij een zuivere dobbelsteen kan per worp slechts één van deze zes vlakken boven komen. Alle mogelijke uitkomsten zijn *ex ante* bekend. Als in een loterij 500 loten beschikbaar zijn en wij weten dat op 20 loten een prijs zal vallen, dan is alles met betrekking tot deze hoeveelheid (deze klasse) loten bekend. Deze kennis is echter van geen nut bij het doen van een uitspraak over de winstkans van een bepaald lot uit de totale hoeveelheid van 500 loten.

“We have a complete table of mortality for a definite period of the past in a definite area. If we assume that with regard to mortality no changes will occur, we may say that we know everything about the mortality of the whole population in question. But with regard to the life expectancy of the individuals we do not know anything but that they are members of this class of people.” [Mises 1998, pp. 107-108]

Case probability betekent dat wij met betrekking tot een bepaalde gebeurtenis enkele uitkomstbepalende factoren kennen, maar dat daarnaast nog andere

45 Op dit punt bestaat overeenkomst met de opvattingen van Frank Knight, zoals weergegeven in zijn in 1921 verschenen *Risk, Uncertainty, and Profit* [Knight 1921]. Knight wordt niet tot de Oostenrijkse School gerekend, omdat hij kritisch staat tegenover de tijdvoorkeurtheorie ter verklaring van het bestaan van rente. (Zie ook Klein [2009].)

van invloed zijnde factoren bestaan waarover wij niets weten. In beide gevallen, zowel *class* als *case probability*, is sprake van onvolkomen kennis, maar daar houdt iedere vergelijking op. Niet alleen zijn niet alle mogelijke uitkomsten bekend, ook kan sprake zijn van een unieke situatie waarover verder niets bekend is. In een dergelijk geval is geen sprake van een *class*. Binnen de economie komen unieke posities en situaties veel voor. Volgens Mises en anderen⁴⁶ zijn die vraagstukken niet met behulp van de conventionele opvattingen over waarschijnlijkheidsverdelingen op te lossen.

Deze gedachte heeft voor de economische theorie veel consequenties die wellicht nog niet altijd voldoende aandacht krijgen. Zo wordt volgens Shand door Frank Knight gesteld dat: "All true profit is linked with uncertainty (...)." [Shand 1984, p. 80] Een deel van die onzekerheid kan worden beschouwd als een zogeheten actuariael risico. Dit betekent dat sprake is van calculeerbare uitkomsten. Risico wordt daardoor ook een te verhandelen goed (verzekeringen en *hedging*).

"To the extent that risks can be pooled, the question of profits does not arise. But when risks are taken which are not insurable, entrepreneurs must be paid a premium as a reward for bearing the risk, and, of course, if they guess wrongly they suffer a loss." [Shand 1984, p. 80]

De consequentie is dat winst dan ontstaat, omdat de ondernemer handelt onder onzekerheid, maar dan in een brede betekenis van het woord. Vooral de tot de Oostenrijkse School behorende econoom Israel Kirzner [1973] betoogt in zijn *Competition and Entrepreneurship* dat het van belang is dat de ondernemer gespist (*alertness*) is op nog niet eerder geziene mogelijkheden. Ook Schumpeter [1934] acht het van belang dat de ondernemer de gebaande paden verlaat en nieuwe mogelijkheden exploreert. De ondernemer ziet een nieuw doel of denkt het bestaande doel op een andere wijze te kunnen bereiken: de ondernemer ziet dingen die anderen niet zien. Daarover is uiteraard niets bekend en daarom moet het woord 'onzekerheid' in dit geval op brede wijze worden opgevat. Mogelijkheden zien die een ander niet ziet, kan alleen in een onevenwichtige situatie. Die situatie is het gevolg van het feit dat in een voorgaande periode de productiefactoren op een niet efficiënte wijze zijn ingezet. Door het handelen van de ondernemer verdwijnt de mogelijkheid te profiteren van de onevenwichtige situatie.

46 G.L.S. Shackle (1903-1992) bijvoorbeeld, ziet de toekomst als fundamenteel onzeker. Hij uit kritiek op de wijze waarop in de praktijk met de waarschijnlijkheidsleer wordt omgegaan. Mensen zijn niet in staat de gehele structuur te overzien en hebben geen idee van alle mogelijke uitkomsten. Hij komt tot het uitdagende voorstel om het element '*surprise*' in te voeren binnen het waarschijnlijkheidsrekenen. Shackle [1988] wordt wetenschappelijk als 'post-Keynesiaan' gezien.

"[Volgens Mises zijn winsten] transient and disappear once the maladjustment has been entirely removed. But as changes in demand and supply again and again occur, new sources of profit emerge also again and again." [Mises 1994, p. 68]

3.4.3.1 Handelen onder onzekerheid

Ondernemen is handelen onder onzekerheid. De ondernemer ziet dingen die anderen niet zien. Dat kan alleen indien sprake is van een onevenwichtige situatie. Om ze te zien is het volgens Kirzner nodig dat van die situatie kan worden geprofiteerd. Daarom zijn mensen alert op het kunnen ontdekken van die mogelijkheden.

Binnen de Oostenrijkse School wordt uitgegaan van de gedachte dat actoren altijd beschikken over onvolkomen kennis. De consequentie van dat uitgangspunt is dat de uitkomsten van voorziene handelingen onbepaalbaar zijn. De populaire uitspraak: 'voorspellen is lastig, zeker waar het de toekomst betreft' is niet juist. Voorspellen is gemakkelijk, iedereen kan op ieder moment voorspellen. Voor het kunnen formuleren van verwachtingen is inzicht nodig in de relatie tussen de inzet van bepaalde middelen en het daaruit te verwachten gevolg. Door uit te gaan van onvolkomen kennis wordt het formuleren van verwachtingen noodzakelijk, omdat wij niet van tevoren kunnen weten of onze handelingen het gewenste gevolg zullen opleveren. De uitkomst van menselijk handelen is onbepaalbaar. Het is duidelijk dat op basis van onvolkomen kennis en een rationeel denkproces weldegelijk verwachtingen met betrekking tot de toekomst zijn te formuleren. Ons dagelijks leven laat zien dat wij met betrekking tot belangrijke keuzen, bijvoorbeeld bij het kiezen van een opleiding en beroep of het beantwoorden van de vraag of het verstandiger is een huis te kopen of te huren, in veel gevallen tot juiste beslissingen kunnen komen. De vraag of een beslissing als juist kan worden gekwalificeerd, is niet te beantwoorden door naar de uitkomst van de beslissing te kijken. Bij een ongunstige uitkomst kan toch sprake zijn geweest van een juiste beslissing. Alleen de kennis die ons ter beschikking stond, of zou kunnen staan, bij het nemen van de beslissing is voor ons oordeel van belang. Het niet gebruik maken van in potentie aanwezige informatie valt iemand aan te rekenen, maar het feit dat de omstandigheden zich geheel anders hebben ontwikkeld dan voorzien valt niet toe te rekenen aan het beslissingsmoment.⁴⁷

Doordat onzekerheid niet te vermijden is, ontstaan gematerialiseerde posities en situaties die niet werden verwacht op het moment dat de beslissing werd genomen. De gematerialiseerde positie en situatie kan zowel beter als slechter uitpakken dan oorspronkelijk verwacht. Verder heeft de gematerialiseerde uitkomst ook invloed op de positie en situatie van derden. Deze derden

⁴⁷ Bij het beoordelen van beslissingen ligt het gevaar op de loer dat wij onze inmiddels gegroeide kennis mee laten wegen in het oordeel over een beslissing die op een ander moment op de tijdlijn is genomen. In dit verband wordt wel gesproken over *hindsight bias*.

zullen vervolgens hun toekomstige handelingen weer laten afhangen van hun positie en situatie en de wijze waarop zij deze denken te kunnen verbeteren. Alle uitkomsten, bedoelde en onbedoelde, beïnvloeden het menselijk gedrag. Zoals uit het volgende citaat blijkt, is Menger van mening dat hieruit een sociale structuur ontstaat:

“(...) the origin of the social structures under discussion here by way of a few examples, that of the genesis of money, of states, of markets, etc., and thus by the genesis of social institutions which serve social interests to a high degree and the first origins of which in the great majority of cases can in no way be traced back to positive laws or other expressions of intentional common will.” [Menger 1996, pp. 130-140]

Ook Hayek [1980d] wijst in *Individualism and Economic Order* op het belangrijke gegeven dat veel instituties niet zijn ontstaan als resultaat van planning en een bewust ontwerp, maar als gevolg van menselijk handelen. Het voortdurend aanpassen aan gewijzigde omstandigheden laat betere leefomstandigheden ontstaan.

“It is certainly true that the necessity of adjusting oneself again and again to changing conditions is onerous. But change is the essence of life. In an unhampered market economy the absence of security, i.e. the absence of protection for vested interests, is the principle that makes for a steady improvement in material well-being.” [Mises 1998, p. 848]

De onvermijdbare onzekerheid leidt niet tot onmacht. Ons begrip van het menselijk handelen maakt het mogelijk verwachtingen te formuleren. Mises merkt daarover het volgende op:

“Praxeological knowledge makes it possible to predict with apodictic certainty the outcome of various modes of action. But, of course, such prediction can never imply anything regarding quantitative matters. Quantitative problems are in the field of human action open to no other elucidation than that by understanding (Verstehen). (...) understanding is the only appropriate method of dealing with the uncertainty of future conditions.” [Mises 1998, p. 118]

Hoewel de economie zich aan de handelende mens voordoet als: “(...) an open ended world of radical uncertainty” [Tieben 2009, p. 263], kan toch op economisch zinrijke wijze worden gehandeld. De handelende mens verstaat hoe te handelen, omdat de combinatie van de aangeboren wens om positie en situatie te verbeteren, gecombineerd met de kennis die de mens heeft met betrekking tot de causale verbanden die bestaan tussen inzet en mogelijk resultaat, het mogelijk maakt tot rationeel geformuleerde verwachtingen te komen. Dat neemt niet weg dat mensen slechts kunnen handelen op grond van onvolkomen kennis [Mises 1998, p. 112].

3.4.4 Risico

Met risico wordt in dit proefschrift bedoeld dat deel van onzekerheid waarvan wordt aangenomen dat het kan worden gekwantificeerd.⁴⁸ Rothbard noemt dat *actuarial risk*. "Risks occur when an event is a member of a class of a large number of homogeneous events and there is fairly certain knowledge of the frequency of occurrence of this class of events." [Rothbard 2004, p. 552] Hij gebruikt het voorbeeld van een fabrikant van bouten om duidelijk te maken wat wordt bedoeld. Deze fabrikant weet uit ervaring dat ongeveer 1 procent van alle geproduceerde eenheden niet aan de kwaliteitseisen voldoet. Dat wil natuurlijk niet zeggen dat vooraf kan worden bepaald welke bouten het betreft, alleen de verhouding goedgekeurd/afgekeurd is bekend. Zo ontstaat de mogelijkheid om bij het bepalen van de verkoopprijs rekening te houden met het percentage afgekeurde producten. Het noodzakelijke ingrediënt daarvoor is dat voldoende gegevens binnen de onderneming beschikbaar zijn met betrekking tot de relatie afgekeurd/goedgekeurd. Waarnemingen betreffen het verleden. Als voor het nemen van beslissingen, die noodzakelijkerwijs de toekomst betreffen, gebruik wordt gemaakt van gegevens uit het verleden is een bijkomende overweging van belang. Op het moment van de beslissing mag geen informatie bekend zijn die aangeeft dat de omstandigheden in de toekomst afwijken van die in het verleden.

Ook wordt voor het bepalen van risico wel uitgegaan van gegevens buiten de onderneming, bijvoorbeeld de kans dat het gebouw door brand verloren gaat. Omdat over een voldoende hoeveelheid waarnemingen moet worden beschikt, kijkt men in dergelijke gevallen niet naar een onderneming, maar naar een groep. Die groep moet overigens wel bestaan uit min of meer homogene gevallen. Dat betekent soortgelijke bedrijven en vergelijkbare panden. Voor een ondernemer is het ondoenlijk uit te rekenen of zijn bedrijf volgend jaar door brand zal worden getroffen, maar wel is bekend dat in dat gebied per jaar ongeveer vijf bedrijven door brand verloren zullen gaan. De ondernemers kunnen dan de risico's 'poolen' en tegen betaling van een premie een verzekering afsluiten [Rothbard 2004, p. 553]. Het probleem voor de verzekeraars ligt in het vaststellen van de homogeniteit van de te verzekeren objecten. De bouwkundige karakteristieken kunnen zeer uiteenlopen en ook kan de aard van de binnen het gebouw uitgevoerde werkzaamheden totaal anders zijn. Dit onderscheid is voor verzekeringsmaatschappijen van belang, omdat anders het gevaar zou kunnen ontstaan dat de kosten van de verzekering voor een bepaalde groep naar verhouding te hoog of te laag worden. Binnen een competitieve markt zal dat worden opgemerkt, waardoor toe- en uittreding van verzekeringsmaatschappijen zal ontstaan. Binnen een volledig vrije markt zal de te betalen premie bestaan uit het proportionele deel van de te verwachten

48 Het feit dat risico wordt gekwantificeerd, betekent niet dat risico op exacte wijze kan worden bepaald.

schade plus een deel van de door de verzekeringsmaatschappij gemaakte operationele kosten [Rothbard 2004, p. 554]. Naast de reactie van verzekeringsmaatschappijen bestaat natuurlijk adverse selectie bij consumenten.

Voor de meeste ondernemers geldt echter dat de gevolgen van de door hen te nemen beslissingen onverzekerbaar zijn, omdat sprake is van eenmalige, unieke, gebeurtenissen. Die evenementen voldoen niet aan de homogeniteits-eis. In de woorden van Rothbard:

“Estimates of future costs, demands, etc., on the part of entrepreneurs are all unique cases of uncertainty, where methods of specific understanding and individual judgment of the situation must apply, rather than objectively measurable or insurable ‘risk’.” [Rothbard 2004, p. 555]

3.4.4.1 *Beperken van risico*

Het feit dat onzekerheid, en dus ook risico, bestaat, is inherent aan het menselijk bestaan. Over het algemeen zullen actoren trachten de mogelijk nadelige gevolgen van het handelen onder onzekerheid te beperken. Dat geldt ook voor ondernemers. De gedachte dat ondernemers bewust risico opzoeken, is niet terecht. Zij zoeken geen risico, maar zien dingen die een ander niet ziet. Voor het benutten van die visie is handelen noodzakelijk en handelen gaat gepaard met onzekerheid. Dat is ook het verschil met gokken en wedden.⁴⁹ In die gevallen wordt bewust een nieuw risico gecreëerd, een risico dat anders niet zou hebben bestaan. Het is een vorm van vermaak, die tegemoetkomt aan de behoefte om spanning en opwinding te ondergaan of voorziet in de wens te kunnen dromen over in de schoot geworpen rijkdom.

Volgens Mises zal niemand vrijwillig aan een investering of belegging beginnen als er niet ten minste enig uitzicht op een positief resultaat bestaat. “Nobody deliberately chooses a malinvestment. It is only the emergence of conditions not properly anticipated by the investor that turns an investment into a malinvestment.” [Mises 1998, p. 806] Het feit dat beleggers vaak hun belegging spreiden en binnen een beleggingsportefeuille streven naar diversificatie betekent niet dat zij hun ‘gokrisico’ wensen te beperken. De belegger wil de kans op een positief resultaat vergroten.

Zowel onzekerheid als risico zijn subjectief. Dat houdt in dat formeel gesproken geen sprake kan zijn van meetbaarheid en het betekent ook dat geen sprake kan zijn van mathematische vergelijkbaarheid.

Het bestaan van tijd leidt tot het bestaan van onzekerheid. Op elk moment kunnen nieuwe inzichten ontstaan of kunnen de omstandigheden zich wijzigen.

49 “There is a distinction between gambling and betting. Gambling refers to wagering on events of class probability, such as throws of dice, where there is no knowledge of the unique event. Betting refers to wagering on unique event [sic] about which both parties to the bet know something – such as a horse race or a Presidential election. In either case, however, the wagerer is creating a new risk or uncertainty.” [Rothbard 2004, p. 555]

Die veranderingen kunnen van invloed zijn op bestaande plannen waardoor de eerder verwachte uitkomst niet zal materialiseren. Dan is sprake van plangebonden risico. Risico wordt dan opgevat als afwijking van een verwachting. Dit risico kan alleen bestaan als sprake is van een plan waarbinnen verwachtingen zijn geformuleerd.

3.4.5 Economisch goed

Carl Menger [2007 (1981), p. 51] wijdt het eerste hoofdstuk van zijn *Principles of Economics*⁵⁰ aan 'The General Theory of the Good'. Hij kiest voor een radicaal andere, praxeologische, benadering dan de klassieke economen. In de aantekeningen die hij maakte bij het voorbereiden, is de volgende opmerking te vinden:

"Our general dependence on the external world: in its entirety the external world is presented to us as a whole in which we live. Dependence on certain portions of this external world, or on some relationships in it, which must be brought into certain relations to us. To this end, these portions must be particularly suited. Such things are called goods, insofar as they have the capacity to satisfy human wants (serving ends amounts to the same thing)." [Salerno 1999, p. 82]

De openingszin van het eerste hoofdstuk van *Principles of Economics* luidt in het Nederlands (vertaling JV): "Alle dingen zijn onderworpen aan de wet van oorzaak en gevolg." Vervolgens stelt hij:

"Things that can be placed in a causal connection with the satisfaction of human needs we term useful things⁵¹ If, however, we both recognize this causal connection, and have the power actually to direct the useful things to the satisfaction of our needs, we call them goods."⁵² [Menger 2007 (1981), p. 52]

Niet ieder ding heeft het karakter van een goed. In de Engelse vertaling noemt Menger vier eisen waaraan simultaan voldaan moet zijn om een ding het karakter te geven van een goed:

"1. A human need; 2. Such properties as render the thing capable of being brought into a causal connection with the satisfaction of this need; 3. Human knowledge

50 Menger publiceerde dit werk in 1871 in het Duits onder de titel: *Grundsätze der Volkswirtschaftslehre*. De redacteur (Louis M. Spadaro) van de door Dingwall en Hoselitz vervaardigde Engelse vertaling opent zijn voorwoord met de vaststelling dat dit boek als *locus classicus* beschouwd kan worden van de Oostenrijkse School.

51 In het Duits: *Nützlichkeiten*.

52 In de oorspronkelijke, Duitstalige, uitgave verwijst Menger in een voetnoot naar Aristoteles die het woord 'goed' gebruikt voor die middelen die voor het voortbestaan van de mens noodzakelijk en prettig zijn.

of this causal connection; 4. Command of the thing sufficient to direct it to the satisfaction of the need." [Menger 2007 (1981), p. 52]

Auke Leen brengt naar voren dat Böhm-Bawerk een vijfde karakteristiek toevoegt, namelijk de *Gebrauchskunst* [Leen 1999, p. 57]. Het is niet voldoende te weten dat iets nuttig is, de handelende mens moet ook weten hoe het nuttige ding is te gebruiken. "It refers to the possession of certain skills. So we get the difference between a theoretical knowing that something is the case and a practical knowing to do things." [Leen 1999, p. 58] Door het toevoegen van deze vijfde voorwaarde wordt de benadrukking van de praxeologische benadering versterkt. In *Human Action* merkt Mises dan ook op dat: "(...) economic goods are the substratum of action." [Mises 1998, p. 93] Dat impliceert dat onderscheid moet worden gemaakt tussen economische goederen en niet-economische goederen. Deze laatste worden wel aangeduid met de term vrije goederen. In de woorden van Mises:

"They called free goods things available in superfluous abundance which man does not need to economize. Such goods are, however, not the object of any action. They are general conditions of human welfare; they are parts of the natural^[53] environment in which man lives and acts." [Mises 1998, p. 93]

Met niet-vrije goederen moet economisch worden omgegaan. Op ieder moment zal de handelende mens streven naar de op dat moment beste positie en situatie. Dat betekent dat de meest dringend gevoelde behoefte, op het keuzemoment het meest nuttige goed, als eerste voor bevrediging in aanmerking komt. Salerno [1999, p. 84] komt tot de vaststelling dat voor Menger 'economisch omgaan met goederen' betekent dat door mensen wordt gehandeld op basis van een gekozen doelstelling. Het door Mises gebruikte begrip *acting man* sluit daar, volgens Salerno, geheel bij aan. "Both Menger's 'economizing man' and Mises's 'acting man' apply scarce means so as to attain their most highly valued ends." [Salerno 1999, p. 84]

Menger gaat, in navolging van Aristoteles,⁵⁴ zelfs zover dat hij onderkent dat sprake kan zijn van zogeheten imaginaire goederen. "Such things, therefore, as derive their goods-character merely from properties they are imagined to possess or from needs merely imagined by men (...)." [Menger 2007 (1981), p. 53] Deze uitspraak lijkt op gespannen voet te staan met het uitgangspunt dat mensen recht hebben op vrijheid van keuze. Dat recht wordt overigens door Menger niet betwist. Wel wijst hij op het feit dat naarmate mensen meer

53 De voor mensen zo noodzakelijke zuurstof is onder normale omstandigheden geen economisch goed. Om te kunnen handelen hebben wij zuurstof nodig; het is een voorwaarde voor leven.

54 Menger verwijst in een andere voetnoot naar Aristoteles (*De Anima* iii.10. 433^a pp. 25-38): "[he] distinguished between true and imaginary goods according to whether the needs arise from rational deliberation or are irrational." [Menger 2007 (1981), p. 53]

kennis en inzicht verkrijgen de verhouding tussen ‘ware’ goederen en imaginaire goederen ten gunste van de eerstgenoemde zal wijzigen. Welke goederen hebben dan volgens Menger een imaginair karakter? Hij komt tot de volgende vaststelling:

“A special situation can be observed whenever things that are incapable of being placed in any kind of causal connection with the satisfaction of human needs are nevertheless treated by men as goods. This occurs (1) when attributes, and therefore capacities, are erroneously ascribed to things that do not really possess them⁵⁵, or (2) when non-existent human needs are mistakenly assumed to exist. In both cases we have to deal with things that do not, in reality, stand in the relationship already described as determining the goods-character of things, but do so only in the opinions of people.” [Menger 2007 (1981), p. 53]

Van economen mag worden gevraagd dat zij wijzen op het eventuele bestaan van imaginaire goederen. Tegelijkertijd gebiedt het subjectivistische uitgangspunt dat zij de vrijheid van de handelende mens om ook over imaginaire goederen te willen beschikken respecteren.⁵⁶ In wezen bestaat consumeren voor een groot deel uit een niet fysieke handeling.

“In reality no food is valued solely for its nutritive power and no garment or house solely for the protection it affords against cold weather and rain. It cannot be denied that the demand for goods is widely influenced by metaphysical, religious, and ethical considerations, by aesthetic value judgments, by customs, habits, prejudice, tradition, changing fashions, and many other things.” [Mises 1998, p. 234]

Met betrekking tot goederen wordt soms ook wel gesproken over zogeheten onvervangbare goederen. Hierbij valt te denken aan kunstvoorwerpen of een specifiek deel van de natuur. Voor zover deze goederen als privé-eigendom zijn aan te merken is sprake van een economisch goed. Problemen kunnen ontstaan als niemand zich eigenaar kan noemen. Op basis van het methodologisch individualisme bestaat geen algemeen belang of collectief bezit.

3.4.5.1 Causaal verband tussen goederen

Salerno [1999, p. 82] haalt een uitspraak van Hayek aan die wijst op het belang dat de grondleggers van de Oostenrijkse School hechtten aan de technische productiestructuur; de causale verbanden tussen de goederen [Menger 2007

55 De discussie over de vraag of alle door mensen verhandelde goederen en diensten wel een economisch karakter hebben, wordt tegenwoordig vooral gevoerd op het gebied van de financiële economie. Willem Buitter [2009] vraagt zich in een artikel in de *Financial Times* af of bijvoorbeeld *Credit Default Swaps* wel onder alle omstandigheden als nuttig financieel instrument kunnen worden gekwalificeerd.

56 Naar analogie met de aan Voltaire toegeschreven uitspraak: ‘ik verafschuw uw mening, maar vecht met mijn leven voor uw recht op die mening’.

(1981), p. 56]. Hij onderscheidt goederen van hogere en lagere orde. De goederen van de laagste orde leiden tot onmiddellijke behoeftebevrediging en worden consumentengoederen genoemd.⁵⁷ Deze goederen bezitten derhalve geen economische waarde, maar zijn nuttig ter bevrediging van behoeften. Met betrekking tot deze goederen bestaat een direct causaal verband tussen het goed en de bevrediging van onze behoeften. Goederen van hogere orde (productiemiddelen, kapitaalgoederen) kunnen alleen op indirecte wijze de behoeften van mensen bevredigen.

“The process by which goods of higher order are progressively transformed into goods of lower order and by which these are directed finally to the satisfaction of human needs is (...) not irregular but subject, like all other processes of change, to the law of causality.” [Menger 2007 (1981), p. 67]

Het is van belang ook hier nog te wijzen op de relevantie van het op rechtmatige wijze kunnen uitoefenen van beschikkingsmacht. Het is voor de ontwikkeling van de menselijke samenleving belangrijk dat op ordelijke wijze met schaarse goederen kan worden omgegaan. Als gevolg van die gedachte zijn eigendomsrechten ontstaan. Deze ontwikkeling is geen toevalligheid, maar een bewuste handeling.

De conclusie van Menger dat de economische waarde van de goederen van hogere orde wordt ontleend aan het feit dat deze een rol spelen bij het vervaardigen van consumentengoederen wijkt sterk af van de opvattingen van de klassieke economen. Deze baseerden zich op een productiekostenbenadering. Het is evident dat het opofferen van een goed om een ander goed te verkrijgen nog niet betekent dat het verkregen goed ook nut heeft in de ogen van de consument. Menger zegt het als volgt:

“If we explain the economic character of goods of first order by that of goods of second order, the latter by the economic character of goods of third order, this again by the economic character of goods of fourth order, and so on, the solution of the problem is not advanced fundamentally by a single step, since the question as to the last and true cause of the economic character of goods always still remains unanswered. (...) man with his needs and his command of the means to satisfy them, is himself the point at which human economic life both begins and ends.” [Menger 2007 (1981), p. 108]

57 Deze benadering roept het beeld op van een gestapelde structuur die wordt gedragen door de consument. Alle productie vindt plaats met het oog op consumptie (= vernietigen van nuttigheden). Zo kan de economische wetenschap worden gedefinieerd als de wetenschap die bestudeert hoe goederen geschikter kunnen worden gemaakt voor menselijke consumptie.

De goederen van hogere orde worden over het algemeen aangeduid met de term kapitaal of kapitaalgoederen. Zij spelen binnen de economie een bijzondere rol.

3.4.6 Kapitaalgoed

Op basis van een boekhoudkundige invalshoek zou men tot de conclusie kunnen komen dat kapitaalgoederen tot een homogene massa behoren. Op de debetzijde van een boekhoudkundige balans worden totaal verschillende kapitaalgoederen (gebouwen, machines, voorraden en vorderingen) onbekommerd gesommeerd. Wellicht heeft dat te maken met het onzuiver gebruiken van verschillende begrippen. Het Engelse woord *capital* wordt gebruikt om zowel kapitaalgoederen als geldkapitaal (in dit proefschrift wordt dat in het vervolg aangeduid met het woord vermogen) aan te duiden. Geld kan onder bepaalde omstandigheden, bijvoorbeeld indien sprake is van een gouden standaard, als homogeen goed worden beschouwd. Doordat het vermogen wordt geïnvesteerd verandert het homogene karakter. Daardoor wordt sommeren onmogelijk en kan niet worden gesproken over een bepaalde hoeveelheid kapitaalgoederen.⁵⁸ Binnen de Oostenrijkse School wordt veel aandacht geschonken aan het specifieke karakter van kapitaalgoederen. Daaronder wordt een goed verstaan dat waarde heeft, omdat het gewenste consumentengoederen, of andere kapitaalgoederen, voortbrengt. Door het bestaan van kapitaalgoederen kan economische groei ontstaan. Daar staat het opofferen van waarde (indirect consumeren of sparen) tegenover. Ook de kapitaaltheorie van de Oostenrijkse School vertoont specifieke kenmerken. Roger Garrison merkt op:

“Austrian economics owes its uniqueness, in large part, to its attention to the economy’s capital structure. Theorizing about the value of capital, about the time element in the structure of production, and about market mechanisms that facilitate intertemporal adjustments to the capital structure has constituted a significant part of the research agenda for the early as well as the modern Austrian School.”
[Garrison 1990, p. 133]

Volgens Garrison [1990, p. 135] is de gedachte van Menger om de beschikbare goederen te karakteriseren als goederen van de eerste orde of als goederen van hogere orde noodzakelijk om het element tijd in de theorie op te nemen. Goederen van hogere orde worden stap voor stap getransformeerd tot goede-

58 Stel dat binnen een bepaald gebied 10 hotels werkzaam zijn en 8 garagebedrijven. Sommeren levert dan een dimensieloos getal op. Spreken over 18 kapitaaleenheden is niet zinrijk. Door te spreken over een, in monetaire termen uitgedrukte, totale waarde wordt het probleem niet opgelost. In dat geval wordt immers de hoeveelheid kapitaalgoederen afhankelijk van de eigen prijs. Verdere problemen ontstaan doordat economische waarde een ordinaal begrip is dat zich niet leent tot sommeren.

ren van lagere orde, totdat zij uiteindelijk de laagste orde, die van de consumentengoederen, bereiken. In *Principles of Economics* maakt Menger het verband tussen de omvang van de (toekomstige) consumptie en de voor de transformatie benodigde tijd als volgt duidelijk:

“The transformation of goods of higher order into goods of lower order takes place, as does every other process of change, in time. The times at which men will obtain command of goods of first order from goods of higher order in their present possession will be more distant the higher the order of these goods. While it is true (...) that the more extensive employment of goods of higher order for the satisfaction of human needs brings about a continuous expansion in the quantities of available consumption goods, this extension is only possible if the provident activities of men are extended to more distant time periods.” [Menger 2007 (1981), pp. 152-153]

Het verkrijgen van meer consumentengoederen is mogelijk, dat betekent dat het noodzakelijk is: “[to] lengthen the periods of time over which their provident activity is to extend.” [Menger 2007 (1981), p. 153]

Later zal Böhm-Bawerk op dit fundamentele uitgangspunt voortbouwen door het introduceren van het woord omwegproductie (*roundaboutness*) waardoor de dimensie tijd beter tot haar recht komt. Kapitaalgoederen ontstaan, zodra de samenleving uitstijgt boven het niveau van een bestaansminimum. In een simpele economie hangt het welvaartsniveau af van de hoeveelheid beschikbare consumentengoederen. Op een bepaald moment is het echter zo dat

“(...) the quantities of consumption goods will be determined by a process that is in the power of men and is regulated by human purposes within the limits set by natural laws. (...) The quantities of consumption goods at human disposal are limited only by the extent of human knowledge of the causal connections between things, and by the extent of human control over these things.” [Menger 2007 (1981), p. 74]

De lijn van denken is helder: kapitaalgoederen ontleen hun bestaansrecht aan het feit dat zij consumentengoederen voortbrengen. De stap naar de waarde van kapitaalgoederen kan dan ook snel worden gezet: “(...) the value of goods of higher order is dependent upon the expected value of the goods of lower order they serve to produce.” [Menger 2007 (1981), p. 150] Om het prospectieve karakter van zijn opvatting duidelijk te maken komt Menger later met een verduidelijking: “(...) not by the value of corresponding goods of lower order of the present, but rather by prospective value of the product, [that] is the universally valid principle of the determination of the value of goods of higher order.” [Menger 2007 (1981), p. 151] De ondernemers die investeren in kapitaalgoederen moeten niet alleen in staat zijn verwachtingen te formuleren met betrekking tot de te produceren hoeveelheid, maar zij

moeten ook kunnen 'zien' tegen welke prijzen die toekomstige productie kan worden verkocht. Garrison merkt met betrekking tot de kapitaaltheorie van Menger het volgende op: "His treatment of the time element cast the entrepreneur in a key role. The 'correctness' of the valuations of higher-order goods depends critically on entrepreneurial abilities." [Garrison 1990, p. 139]

De kapitaaltheorie van Böhm-Bawerk heeft vanaf de publicatie, in 1889, van *Positive Theorie des Kapitals* (*The Positive Theory of Capital*) veel reacties opgeleverd. Böhm-Bawerk formuleert heel precies en uitgebreid. Dat veroorzaakt problemen bij het interpreteren. Vooral zijn ideeën met betrekking tot het bestaan van een (gemiddelde) productietijd levert veel stof tot debatteren. Zo haalt Garrison Schumpeter aan die opmerkt:

"Thus, the work, besides being very difficult to understand, bristles with inadequacies that invite criticism – for instance, as he puts it, the 'production period' is next to being nonsense – and impedes the reader's progress to the core of his thought." [Garrison 1990, p. 139]

Voor Mises echter was het concept *period of production* vitaal voor de kapitaaltheorie als het maar op subjectivistische wijze wordt uitgelegd. Hij beklemtoont vooral het verband tussen welvaart en sparen. De volgende twee citaten brengen de essentie van zijn zienswijze naar voren.

"There are no means by which the general standard of living can be raised other than by accelerating the increase of capital as compared with population. All that good government can do to improve the material well-being of the masses is to establish and to preserve an institutional setting in which there are no obstacles to the progressive accumulation of new capital and its utilization for the improvement of technical methods of production." [Mises 1980, pp. 5-6]

"History does not provide any example of capital accumulation brought about by a government. As far as governments invested in the construction of roads, railroads, and other useful public works, the capital needed was provided by the savings of individual citizens and borrowed by the government." [Mises 1998, p. 847]

Volgens Garrison ligt het fundamentele belang van de bijdrage van Böhm-Bawerk vooral in zijn boodschap dat: "capital theory must be concerned with the time dimension in the economy's structure of production." [Garrison 1990, p. 140] In de visie van Böhm-Bawerk kan de kapitaalgoederenvoorraad groeien indien 'echt' wordt gespaard, omdat daardoor een uitbreiding kan plaatsvinden van de goederen van een *higher maturity class*, of, in de woorden van Menger, van goederen van hogere orde [Böhm-Bawerk 1962b (1959), pp. 102-115]. Volgens Garrison [1990, p. 141] wijst Böhm-Bawerk in dit verband naar de door ondernemers te spelen rol. De ondernemers worden daarbij geleid door de relatieve prijsveranderingen van de kapitaalgoederen die zich in verschillen-

de *maturity* klassen bevinden. De prijsverhoudingen tussen de goederen van verschillende orde, in de terminologie van Menger, wijzigen [Böhm-Bawerk 1962b (1959), p. 112]. De aansluiting op de gedachte van Menger is duidelijk. Problemen ontstaan als Böhm-Bawerk het begrip *average period of production* gebruikt. Dat is een poging om de intertemporele productiestructuur te vangen in een getal. Dat is slechts mogelijk op basis van fysieke gegevens: te produceren hoeveelheden ten opzichte van de daarvoor benodigde middelen en de benodigde tijd. Alleen binnen een stabiele omgeving kan deze aanpak werken. Dat berooft de kapitaaltheorie van dynamiek en leidt af van de door Menger voorgestelde subjectieve waardebenadering [Garrison 1990, p. 141].

3.4.6.1 Heterogeniteit

Voor Kirzner [1966, pp. 1-42] speelt het heterogene karakter van kapitaalgoederen binnen een dynamische wereld een belangrijke rol. Kapitaalgoederen worden op basis van een plan verkregen. Op basis van dat plan is gebleken dat het aanwenden van de kapitaalgoederen de bestaande positie en situatie kan verbeteren. Dat houdt in dat sprake moet zijn van causaliteit.⁵⁹ Ten aanzien van de relatie tussen de objecten van handelen, de beoogde kapitaalgoederen, en de gewenste resultaten bestaat een verwachting. Het te verkrijgen resultaat is in het planstadium geen toevalligheid. Dat betekent niet dat verwachtingen zullen materialiseren zoals verwacht. De wereld is inherent onzeker. Dat neemt niet weg dat het bezit van kapitaalgoederen berust op een planmatig voorzien causaal verband. Hieruit kunnen twee conclusies worden getrokken. De eerste is dat dit onderlinge uitwisseling van kapitaalgoederen bemoeilijkt. Gezien het onzekere karakter van de economie komt het veel voor dat plannen tijdens de uitvoeringsfase moeten worden herzien. Dat betekent dat de causale samenhang die op basis van het oorspronkelijk plan bestond, wordt doorbroken. Natuurlijk kunnen kapitaalgoederen een tweede leven krijgen, maar dat zal altijd gepaard gaan met additionele kosten. De tweede consequentie is volgens Kirzner dat alle kapitaalgoederen complementair zijn aan een plan en dat het plan zelf, in veel gevallen niet zichtbaar voor derden, ook als kapitaalgoed kan worden gekenschetst. Op basis van een businessplan worden kapitaalgoederen bijeen gevoegd, waardoor een entiteit ontstaat met unieke karakteristieken. Door het aantasten van die eenheid wordt de causaliteit verbroken. Het vaststellen van de economische waarde van een bepaald kapitaalgoed is, zonder rekening te houden met de complementariteit, onmogelijk. Lachmann [2007, p. 86] merkt nog op dat sprake is van twee soorten complementariteit. De eerste vorm ontstaat door het plannen van de ondernemer en is te zien als de complementariteit die voortvloeit uit het productieplan. Ten tweede kan worden gesproken over de complementariteit van de

59 Zie voor causale verbanden tussen goederen ook paragraaf 4.5.1.

gehele productiestructuur; gebaseerd op de verdeling van arbeid en kapitaal die het gevolg is van het spel en de krachten op de markt.

Naast de complementariteit speelt ook de complementariteit een belangrijke rol. Het schouwen van de onzekere toekomst leidt tot voorzichtigheid. Door het treffen van voorzorgsmaatregelen kunnen de gevolgen van de onzekerheid worden gemitigeerd. Het aanleggen van voorraden en het aanhouden van liquide middelen dienen in dit verband als voorbeeld. Zij ontleen hun nut niet aan direct productieve diensten, maar aan de mogelijkheid tot het leveren van die diensten op een onzeker toekomstig moment.⁶⁰ Liquide middelen worden door de meeste economen als nuttig gezien [Hutt 1956, p. 196]. Toch wordt, volgens William Hutt, door diezelfde economen vaak opgemerkt dat geld het karakter heeft van: “(...) ‘barren’, ‘sterile’, ‘unproductive’, ‘offering a yield of nil’.” [Hutt 1956, p. 196] Volgens Kirzner kunnen liquide middelen het karakter krijgen van kapitaalgoed in een situatie waarin het waarschijnlijk is dat geld moet worden omgezet in een ander kapitaalgoed. De waarde van kapitaalgoederen ligt niet in hun fysieke eigenschappen, maar in de reeks diensten die zij opleveren.

Volgens Hayek [2009b (1941)] wordt de productiestructuur van een nationale economie bepaald door de karakteristieken van de aangewende kapitaalgoederen. Daarbij komen de factoren: levensduur; complementariteit; onderlinge verwisselbaarheid; specificiteit; etc., aan bod. Uit deze opsomming blijkt dat ook Hayek oog heeft voor de heterogeniteit van de kapitaalgoederen. Ook de lengte van de investeringscyclus lijkt van belang. Door de voortschrijdende arbeidsverdeling ontstaat een verfijnde productiestructuur die over het algemeen zal leiden tot een langere maatschappelijke investeringsperiode. De productieve omweg wordt steeds langer.

Door het bestaan van subjectiviteit⁶¹ hebben niet alleen dezelfde kapitaalgoederen in andere handen een andere waarde, maar zijn dezelfde kapitaalgoederen in dezelfde handen, overigens in een andere combinatie of in een andere samenstelling, ook van verschillende waarde.

3.4.7 Geld

Aan het begin van het eerste hoofdstuk van *The Ascent of Money* vraagt Niall Ferguson [2008, p. 17] de lezer zich een wereld zonder geld voor te stellen. Die wereld heeft bestaan, maar volgens de aanhangers van de Oostenrijkse School is de mens op een bepaald moment tot het inzicht gekomen dat het op directe wijze ruilen van goederen tegen goederen niet erg efficiënt is. Het

60 De kostbare spelers op de reservebank ontleen hun nut niet aan ijdelheid, maar aan mogelijke inzetbaarheid. In dit voorbeeld is, in tegenstelling tot de gangbare boekhoudkundige opvatting, vermogen gebruikt voor het bezitten van reserves.

61 Het begrip subjectiviteit is uitgebreid aan bod gekomen in paragraaf 4.1.

is in de praktijk uiteraard lastig om vast te stellen tegen welke hoeveelheid broden een fiets kan worden geruild. Zo is langs organische weg het gebruik van een 'tussengoed' (indirecte ruil) ontstaan. Dat goed wordt vooral begeerd omdat derden het ook begeren. Het is gemakkelijk tegen andere goederen te ruilen. Zo hebben brokjes metaal (bijvoorbeeld electrum, goud en zilver) vaak dienst gedaan als tussengoed. Maar ook andere goederen waarvan de eigenschappen door iedereen worden begeerd, kunnen in beginsel dienst doen als tussengoed. Onze moderne markteconomie is mede ontstaan door de invoering van zoiets simpels als een tussengoed. Dat neemt niet weg dat zich tot op de dag van vandaag mensen opwerpen die tegenstander zijn van het gebruik van geld. Die opvatting wordt niet alleen aangehangen door communisten (socialisten) en anarchisten, maar wordt ook gevonden bij mensen die leven volgens strenge fundamentele religieuze uitgangspunten of die verlangen naar een zo natuurlijk mogelijke levenswijze.

"According to Friedrich Engels and Karl Marx, money was merely an instrument of capitalist exploitation, replacing all human relationships, even those within the family, with the callous 'cash nexus'. As Marx later sought to demonstrate in *Capital*, money was commoditized labour, the surplus generated by honest toil, appropriated and then 'reified' in order to satisfy the capitalist class's insatiable lust for accumulation." [Ferguson 2008, p. 17]

Met behulp van een citaat laat Ferguson vervolgens zien dat ook in de tweede helft van de twintigste eeuw enkele communisten uit Frankrijk droomden over een geldloze samenleving.⁶²

Carl Menger [1892] heeft een artikel gewijd aan het ontstaan van geld en ook in *Principles of Economics* [2007 (1981), pp. 257-263] krijgt het onderwerp aandacht. Hij legt de nadruk op de organische ontstaansgrond. Geld is ontstaan door menselijk handelen, maar niet op basis van een vooropgezet plan.

"With economic progress, therefore, we can everywhere observe the phenomenon of a certain number of goods, especially those that are most easily saleable at a given time and place, becoming, under the powerful influence of custom, acceptable to everyone in trade, and thus capable of being given in exchange for any other commodity. These goods were called "Geld" by our ancestors, a term derived from "gelten" which means to compensate or pay. Hence the term "Geld" in our language designates the means of payment as such." [Menger 2007 (1981), p. 260]

62 "Money will disappear ... Gold can be reserved in accordance with Lenin's wish, for the construction of public lavatories ... In communist societies goods will be freely available and free of charge. The organisation of society to its very foundations will be without money ... The frantic and neurotic desire to consume and hoard will disappear. It will be absurd to want to accumulate things: there will no longer be money to be pocketed nor wage-earners to be hired ... The new people will resemble their hunting and gathering ancestors who trusted in nature which supplied them freely and often abundantly with what they needed to live, and who had no worry for the morrow ..." [Ferguson 2008, pp. 17-18]

Binnen de Oostenrijkse School wordt geld gezien als het meest makkelijk te ruilen goed. Zo ontstaat een tussengood dat het ruilproces sterk vereenvoudigt. Naar de opvatting van Menger is geld op natuurlijke wijze, zonder invloed van de staat, ontstaan. Natuurlijk zijn later geldsoorten in omloop gebracht, bijvoorbeeld munten en bankbiljetten, op basis van wetgeving. De oorsprong van het geld staat daar echter vrij van, omdat het natuurlijk voortvloeide uit de bestaande onderlinge ruilrelaties van mensen [Menger 2007 (1981), pp. 261-262]. Dat betekent ook dat tijd- en plaatsgebonden gewoonten en gebruiken bepaalden welke goederen als geld werden gebruikt.

“But precisely because money is a natural product of human economy, the specific forms in which it has appeared were everywhere and at all times the result of specific and changing economic situations. Among the same people at different times, and among different peoples at the same time, different goods have attained the special position in trade described above.” [Menger 2007 (1981), p. 263]

Langzamerhand krijgt het geld een gestandaardiseerd uiterlijk en wordt het niet meer gezien als een goed, maar als een soort neutraal object dat, in de woorden van Böhm-Bawerk: “(...) gleichsam den neutralen, gemeinsamen Nenner für die nicht unmittelbar vergleichbaren Bedürfnisse und Empfindungen verschiedener Subjekte abgiebt.” [geciteerd door Suchtelen 1911, p. 58] Het gevolg is dat op een bepaald moment de uit gewoonten voortvloeiende ruilverhoudingen van goederen worden omgezet naar monetaire ruilverhoudingen.

“De eerste wettelijke vaststellingen zijn die van zoengelden, weergelden (kompositie stelsel); zij worden ter wille der rechtszekerheid gegeven ook al zijn zij voor het ruilverkeer eigenlijk nog niet nodig. Bij de Grieken legt nog Drakon boeten op in vee, Solon echter herleidt ze tot geldboeten en bepaalt dat 1 schaap = 1 drachme, 1 rund = 5 drachme zal gelden. In Rome was het de lex Julia Papiria (430 v.Chr.) die veeboeten in de geldboeten omzette. Bij de franken bepaalt de lex Salica dat 1 paard = 1 lijfeigene = 12 denaren.” [Suchtelen 1911, p. 58]

3.4.7.1 Waarde van geld

Door het standaardiseren van geld in munten ontstaan overigens problemen. Zo merkt Graaf Destutt Tracy in zijn *A Treatise on Political Economy* het volgende op:

“It is to be desired that coins had never borne other names than those of their weight; and that the arbitrary denominations, called monies of account, such as livres, sous, deniers, &c. &c. had never been used. But when these denominations are admitted and employed in transactions, to diminish the quantity of metal to which they answer, by an alteration of the real coins, is to steal.” [Destutt Tracy 2008, p. xxi]

Zolang geld ook een goederenkarakter heeft, is het vrij eenvoudig die wederrechtelijke toe-eigening op het spoor te komen. Vanaf het moment dat het zogeheten 'fiatgeld' (geld zonder alternatieve aanwendingsmogelijkheid; het wordt geaccepteerd, omdat het volgens de wet als betaalmiddel moet worden geaccepteerd) zijn intrede doet, wordt de mogelijkheid tot stelen sterk vereenvoudigd. Van vrijwel alle op 'vertrouwen' gebaseerde monetaire stelsels kan worden gezegd dat zij na verloop van tijd teloor zijn gegaan, omdat het in omloop gebrachte geld geen koopkracht meer bezat.⁶³ Binnen de Oostenrijkse School bestaat daarom een sterke voorkeur voor wat 'hard' geld wordt genoemd. Rothbard wijst in dit verband op Mises [Rothbard 1999, pp. 151-154], die in zijn *The Theory of Money and Credit* [Mises 1981] betoogt dat het verstandig is afstand te doen van het tot inflatie leidende systeem van fractioneelbankieren.⁶⁴ Mises ziet twee functies voor het bankwezen: als eerste het doorsluizen van besparingen naar productieve kredieten en ten tweede het optreden als 'geldpakhuis': het geld, tegen ontvangst van een reçu, op een veilige plaats bewaren. Deze functies hebben geen inflatoir effect zolang het 'pakhuis' niet meer reçu's in omloop brengt dan overeenkomt met het in de kluis aanwezige geld. Als wel meer reçu's in omloop worden gebracht, is namelijk sprake van fiduciaire kredietverlening en wordt de geldhoeveelheid opgeblazen (Latijn: *inflare*) waardoor de koopkracht van het geld wordt aangetast.

Mises is een voorstander van de zogeheten Currency School in de economie. Die School gaat uit van een honderd procent reserve in specie ten opzichte van hetgeen kan worden opgevraagd. Mises is van mening dat overheden in dit opzicht niet te vertrouwen zijn en daarom stelt hij voor dat iedere bank zijn eigen geld in omloop kan brengen. Het publiek kan dan een vrije keuze maken uit de ter beschikking staande kwaliteiten geld. Een Centrale Bank is dan onnodig, volgens Mises heeft het introduceren van centrale banken slechts geleid tot de mogelijkheid dat alle banken gezamenlijk de geldhoeveelheid vergroten. Ook Hayek [2008] benadrukt in *A Free-Market Monetary System* het belang van concurrentie tussen banken. Dat laat nog wel de vraag open wat precies onder geld moet worden verstaan. Alexander Shand geeft de mening van Rothbard als volgt weer:

"(...) all 'entities' which are redeemable on demand in 'standard cash' at a fixed rate. This includes total cash (cash in banks plus demand deposits); total savings in commercial and savings banks; time deposits at current redemption rates; total policy reserves of life insurance companies and savings bonds at current rates of

63 Bonner en Rajiva [2007, pp. 256-257] verschaffen een tot nadenken stemmend overzicht van 'verdwenen' munten en bankbiljetten.

64 Fractioneelbankieren leidt niet noodzakelijkerwijs tot inflatie. Als de geldhoeveelheid gelijk oploopt met de groei van de hoeveelheid goederen ontstaan geen problemen. Bij een op goud gebaseerd monetair systeem leidt een vaste hoeveelheid goud bij een groeiende hoeveelheid goederen tot deflatie.

redemption. This list, whilst being broader than M1^[65] avoids the inclusion of all liquid assets, thus avoiding blurring the distinction between money and other commodities." [Shand 1984, p. 160]

Zolang geld een goederenkarakter heeft, is de waarde, net als voor alle andere goederen, te bepalen op basis van het marginale nut.⁶⁶

Indien het goederenkarakter niet (meer) aanwezig is, ontstaat een probleem: wie bepaalt het nut, en daarmee de waarde, van geld? Geld wordt immers alleen gevraagd om er later weer afstand van te doen. Dat veronderstelt dat geld een vooraf vastgestelde waarde moet bezitten. Mises verklaart de individuele vraag naar geld op grond van het gegeven dat het geld 'gisteren' over koopkracht beschikte. Ieder mens kan in alle vrijheid besluiten hoeveel geld hij in voorraad wenst te houden. De hoogte van die voorraad hangt allereerst af van de subjectieve behoefte van het individu, maar ook van de koopkracht van het geld. Nu doet zich het probleem voor dat de koopkracht van het geld mede afhankelijk is van de hoeveelheid geld die mensen in voorraad wensen te houden. Zo ontstaat een cirkelredenering [Rothbard 1999, p. 146 en Shand 1984, pp. 160-161]. Mises heeft zowel met betrekking tot inflatie als tot de waarde van het geld specifieke opvattingen. Die opvattingen worden door Rothbard in eerste instantie overgenomen en later nog verder toegespitst.

In het in 1912 verschenen *Theorie des Geldes and der Umlaufsmittel* (*The Theory of Money and Credit*) betoogt Mises [1981a] dat een stijging van de geldhoeveelheid niet op mechanische wijze leidt tot een proportionele stijging van het prijsniveau. Allereerst bestaat in de ogen van de Oostenrijkse School niet iets dat algemeen prijsniveau kan worden genoemd. Prijzen komen tot stand als slotakkoord van een onderhandelingsproces tussen individuen. Dat betekent dat sprake is van een op subjectieve wijze tot stand gekomen ruilverhouding en dergelijke ordinale grootheden zijn niet te sommeren. Verder is de gedachte dat een stijging van de geldhoeveelheid voor iedereen op hetzelfde moment dezelfde consequenties heeft niet juist. Het nieuw ontstane geld komt op een bepaalde plaats voor het eerst de economie binnen. Op dat moment is nog geen sprake van een gegroeide geldhoeveelheid en daarom komen de prijzen die op dat moment worden vastgesteld tot stand op basis van andere verwachtingen. Dat betekent dat degenen die het nieuw ontstane geld als eerste ontvangen een voordeel genieten. Het gevolg is dat de opbouw van de relatieve prijzen wordt ontwricht. Door geld in de economie te injecteren ontstaat koopkracht die anders niet aanwezig zou zijn, maar die nieuw ontstane koopkracht wordt wel benut en dat houdt in dat middelen worden toegewezen

65 Met het begrip M1 wordt een bepaalde omvang van de aanwezige liquiditeiten aangeduid. Over het algemeen betreft dit geld dat op snelle en eenvoudige wijze voor consumptie kan worden aangewend.

66 Zie voor een uitgebreide behandeling van het begrip marginaal nut paragrafen 4.11 en 4.12.

aan zaken die geen economische waarde vertegenwoordigen.⁶⁷ Maatregelen die leiden tot het ontstaan van meer geld zijn geen oplossing voor reële problemen.

“If it were really possible to substitute credit expansion (cheap money) for the accumulation of capital goods by saving, there would not be any poverty in the world.” [Mises 1980, p. 190]

De situatie in bijvoorbeeld Afrika⁶⁸ vormt een goede illustratie voor hetgeen Mises hierboven opmerkt.

Volgens Alexander Shand is het belangrijk een nuancering aan te brengen. Inflatie wordt vaak beschreven als die situatie waarin te veel geld achter te weinig goederen aanjaagt.⁶⁹ Dat is echter niet helemaal juist. Inflatie kan beter worden gedefinieerd als die situatie waarin te veel bestedingen achter te weinig productie aanjagen. Indien het nieuw ontstane geld niet wordt gebruikt, ontstaan geen prijseffecten [Shand 1984, p. 161]. Door inflatie profiteren de schuldenaars en komen de schuldeisers in de verdrukking. De export wordt bemoeilijkt en welvaart wordt op arbitraire wijze herverdeeld. Bij Hayek vervullen prijzen een belangrijke rol bij het laten ontstaan en verspreiden van kennis. Door inflatie ontstaan ook op dat terrein verstoringen. Ook leidt inflatie, volgens Hayek, tot verschuivingen in de productiestructuur, omdat het aantrekkelijker lijkt te produceren met een langere omweg (productieperiode). Die verschuiving ontstaat zonder dat echte preferenties daartoe hebben aangezet [Shand 1984, p. 164]. Ook John Maynard Keynes heeft gewezen op het gevaar van inflatie. In, het na de oorlog van 1914-1918 verschenen, *The Economic Consequences of the Peace* merkt hij op: “By a continuing process of inflation, governments can confiscate, secretly and unobserved, an important part of the wealth of their citizens.” [citaat in Shand 1984, p. 162] Voor de Oostenrijkse School is inflatie een gevaarlijk fenomeen⁷⁰ en zolang de staat

67 De in 2008 ontstane crisis is mede ontstaan door een zeer ruimhartig monetair beleid, waardoor het mogelijk was dat consumenten bleven consumeren. Daardoor kon een ‘bubble’ economie ontstaan. De welvaart stijgt alleen indien meer goederen en diensten ter beschikking komen, als het nieuw geïntroduceerde geld niet kan worden omgezet in goederen en diensten vermindert de waarde van het geld.

68 Vooral het nefaste monetaire beleid dat in Zimbabwe is gevoerd.

69 De bekende verkeersvergelijking van Irving Fisher: $MV = PT$. Waarin: M (money) = de totale hoeveelheid geld (chartaal en giraal) die in omloop is in een economie; V (velocity) = de omloopsnelheid van het geld (met andere woorden, hoeveel keer gaat de munteenheid (bijv. euro) van hand tot hand); P (price) = het gemiddelde prijsniveau van alle goederen in de economie en T (tradevolume) = het handelsvolume (het aantal goederen dat van hand tot hand gaat ofwel het aantal handelstransacties).

70 Het ‘uit het niets’ laten ontstaan van geld heeft niet alleen gevaarlijke gevolgen, ook de oorzaak kan desastreuze gevolgen hebben. De inflatoire financiering van de Eerste Wereld Oorlog heeft tot op dit moment invloed op de economie. Naast de directe vernietiging van mensen en goederen werd het noodzakelijk het niveau van de belastingheffing aanzienlijk op te voeren en werd het bestaande monetaire systeem ontwricht [Ahamed 2009, pp. 73-177].

invloed kan uitoefenen op de koopkracht van het geld ook niet eenvoudig in te dammen.

De waarde van het geld wordt door Mises ook op basis van het bestaan van marginaal nut bepaald. Hij lost het probleem van de cirkelredenering op met behulp van zijn regressietheorema. Geld is ooit begonnen als een echt goed. Op een bepaald moment werd dat goed als geld gebruikt. Op de dag dat het een gewoon goed was, werd de vraag bepaald door het marginale nut van dat goed. Op basis van die waarneming is de andere dag waarde toegekend aan datzelfde goed, maar dan fungeert dat goed als geld [Rothbard 1999, pp. 150-151]. Ook dit theorema toont aan dat geld langs organische weg, op basis van gewoonten en gebruiken, is ontstaan. De Dominicaan Domingo de Soto (1495-1560)⁷¹ verklaart het wezen en de oorsprong van geld, in navolging van Aristoteles, door op te merken:

“(...) the construction of a house cannot be estimated in terms of shoes, socks or other manufactured goods. Economic calculation is impossible without money as a unit of measurement. Although de Soto said that money could be made of many different materials, he preferred gold coins.” [Chafuen 2003, p. 61]

Deze opvatting sluit aan bij de zoektocht van de conquistadores naar wat zij El Dorado⁷² noemden. Toen in 1545 de Zuid-Amerikaan Diego Gualpa rijke zilveraders aantrof in de haast vijfduizend meter hoge Cerro Rico, kon een nieuw hoofdstuk worden geschreven in de annalen van de economische geschiedenis.⁷³

3.4.8 Markt

Introspectie leert ons dat wij allemaal regelmatig als marktpartij optreden. Iedereen speelt de rol van consument en veel mensen spelen daarnaast nog de rol van producent of aanbieder van een productiemiddel. Toch is de vraag: ‘wat is de markt?’, niet zo eenvoudig te beantwoorden. Binnen de Oostenrijkse School wordt het standpunt verdedigd dat vrijwel alle bestaande instituties, zoals geld en markten, langs organische weg zijn ontstaan. Zij zijn in de woorden van Hayek het gevolg van “(...) human action but not of human

71 Zijn standaardwerk *De Iustitia et Iure* beleefde zevenentwintig edities en is nog steeds van belang. In 1968 verscheen een Engelse vertaling [Chafuen 2003, pp. 14, 17]. Zie ook: Grice-Hutchinson [2009, pp. 83-89].

72 Van deze legendarische Indiaanse koning werd gezegd dat hij zijn lichaam tijdens feesten compleet met goudstof bedekte [Ferguson 2008, p. 21].

73 Voor de Inca was de schier onbedwingbare lust van de Europeanen voor goud en zilver onbegrijpelijk. “Even if all the snow in the Andes turned to gold, still they would not be satisfied”, complained Manco Capac.” [Ferguson 2008, p. 21]

design.” [geciteerd door Shand 1984, p. 64] Markten zijn niet uitgevonden. Een samenleving waarin veel verschillende soorten markten zijn ontstaan, wordt een markteconomie genoemd. Daarmee is de vraag: ‘wat is de markt?’, nog niet beantwoord. In navolging van Shand [1984, pp. 65-66] kan worden gezegd dat markten zijn wat markten doen. De markt is een proces en geen plaats. Daarbij vallen de volgende vijf punten met name op: 1. via markten kunnen consumenten hun persoonlijke voorkeuren ontdekken; 2. de markt zorgt ervoor dat de schaars aanwezige middelen zodanig worden toegedeeld dat het resultaat overeenkomt met de voorkeuren van de consumenten; 3. voor het kiezen tussen meerdere beschikbare productiemethoden is het bestaan van markten noodzakelijk; 4. de markt moedigt aan tot handelen; en 5. wordt gewezen op het gegeven dat door middel van markten de wensen van alle marktpartijen, zowel natuurlijke personen als rechtspersonen, worden gecoördineerd.

De ver doorgevoerde specialisatie, die het kenmerk is van onze huidige samenleving, zou niet in deze vorm kunnen bestaan zonder mensen die op vrijwillige basis tot uitwisseling van ideeën en goederen komen. Dat veronderstelt dat mensen over vrijheid⁷⁴ van handelen beschikken. Alleen dan kan worden gezegd dat alle beschikbare middelen zo goed mogelijk worden aangewend. Dat is echter de uitkomst van het handelen. Volgens Hayek is de echte vraag dan ook hoe de markt als verspreider van informatie kan werken. Veel van de gedachten die Hayek nog over dit onderwerp zou schrijven, kunnen volgens Shand in de kiem worden teruggevonden in het in 1945 verschenen essay *The Use of Knowledge in Society*.⁷⁵ Door het bestaan van markten is het voor marktpartijen niet noodzakelijk zelf op zoek te gaan naar alle benodigde informatie. Het is verbazingwekkend te zien “(...) how little the individual participants need to know in order to be able to take the right action.” [Hayek 1980a, p. 86] De prijssignalen die uit het handelen op de markt voortvloeien, tonen in sterk verkorte vorm, met behulp van symbolen, de meest essentiële informatie. Het door Hayek gebruikte woord *knowledge* kan gemakkelijk misverstanden wekken. Hier wordt niet zozeer wetenschappelijke kennis bedoeld, maar vooral kennis die nodig is om een bepaald werk daadwerkelijk uit te voeren. Hier is de echo te beluisteren van de door Böhm-Bawerk genoemde vijfde goederenkenmerk. Het gebruiken van kennis is noodzakelijk om markten in stand te houden. Kennis moet worden gebruikt, zeker als het unieke kennis van tijd en plaats betreft, omdat door handelen voor anderen zichtbaar wordt waar belang aan wordt gehecht.⁷⁶ Daardoor komen de beschouwers tot andere afwegingen en ander gedrag. Het gevolg is een dienende samenleving:

74 Zie voor het begrip economische vrijheid paragraaf 3.4.1.

75 Dit essay is opgenomen in Hayek's [1980, pp. 77-92] *Individualism and Economic Order*.

76 Het bemoeilijken van het gebruik van individuele kennis valt uit economisch oogpunt niet te billijken.

“Within the market society each serves all his fellow citizens and each is served by them. It is a system of mutual exchange of services and commodities, a mutual giving and receiving.” [Mises 1985, p. 52]

Het vraagstuk hoe met kennis om te gaan, is voor Hayek de kern van het economisch probleem [Shand 1984, p. 67]. Via de werking van markten worden miljoenen handelingen op simpele wijze samengevat tot begrijpelijke informatie. In de termen van Hayek “‘economic calculus’ (or the Pure Logic of Choice).” [Hayek 1980d, pp. 84-85] Ondanks deze voordelen worden regelmatig bezwaren tegen het functioneren van markten geformuleerd. Daarom is het goed te benadrukken wat markten zijn. Beloven dat iedereen altijd en overal voor wat of niets over de goede dingen des levens kan beschikken, behoort daar in ieder geval niet toe. Prijzen hebben mede als doel ons ongelukkig te maken. Naar de smaak van de ondernemer zijn de prijzen te laag en voor de consument zijn de prijzen te hoog. Daarom worden mensen inventief. Het begrip ‘rechtvaardige prijs’⁷⁷ heeft geen economische inhoud.

3.4.8.1 Vrije markten

Indien marktpartijen vrijwillig tot uitwisseling van goederen en diensten komen, is het onvermijdelijke resultaat dat beide er economisch gezien op vooruitgaan. Bij vrijwillige ruiltransacties kunnen geen verliezers ontstaan. De beslisregel dat mensen voortdurend streven naar het verbeteren van hun positie en situatie maakt dat onmogelijk. Als een koper of verkoper zou menen dat de voorgestelde transactie voor hem geen betere positie of situatie zal inhouden, dan ziet hij simpelweg af van de voorgestelde transactie. Door belemmeringen en dwang worden win-win situaties aangetast. Door de markt op te vatten als mechanisme voor het verspreiden van kennis ontstaat de gedachte dat hetgeen op markten plaatsvindt, is op te vatten als leerproces. Daarom zijn de aanhangers van de Oostenrijkse School ook geen voorstander van allerlei beschermingsmaatregelen. Als het effect van signalen wordt aangetast, verliest de markt een essentiële karakteristiek [Shand 1984, p. 73]. Daarbij zijn positieve signalen van evenveel belang als negatieve. Het bestaan van negatieve feedback is volgens Shand:

“(...) the basis of many of the arguments for ‘control’ and intervention in the market that individuals, and especially ‘unlucky’ ones (those whose expectations of market outcomes are disastrously wrong) should be protected and not left to the ‘mercy of market forces’. On this view the market creates grave injustice, and it is argued that it is unfair to let the burden of unforeseeable events fall on individuals who could not possibly have foreseen them.” [Shand 1984, p. 73]

⁷⁷ Over de achtergronden van het begrip *iustum pretium* wordt verwezen naar R. de Roover [1958].

In een vrije markteconomie worden goederen gewaardeerd en niet hun maker.

“Under an unhampered market economy the appraisal of each individual’s effort is detached from any personal considerations and can therefore be free both from bias and dislike. The market passes judgment on the products, not on the producers.” [Mises 1983, p. 41]

Overigens kan op markten, indien de handelende mens dat in vrijheid verkiest, ook op basis van altruïsme worden gehandeld. Shand haalt David Friedman aan, die heeft opgemerkt dat er slechts drie manieren zijn om iets gedaan te krijgen: liefde, handel en dwang [Shand 1984, p. 73].

3.4.9 Prijs

Rothbard heeft, met name in zijn *Economic Thought Before Adam Smith* [2006a (1995)],⁷⁸ gewezen op de inzichten van oudere economen die als proto-Oostenrijks kunnen worden gekenschetst. De grondlegger van de Oostenrijkse School, Carl Menger, bezat een zeer uitgebreide bibliotheek. Daarin bevond zich ook *Le Commerce et le Gouvernement* van Étienne Bonnot de Condillac⁷⁹ [Menger 2007 (1981), pp. 296-297]. In hoofdstuk 30 vat De Condillac het eerste deel van zijn boek samen. Na een samenvatting van zijn opvattingen over waarde (zie paragraaf 4.12) komt hij te spreken over prijzen.

“The value of these things, in proportion to their scarcity and their abundance, varies again following the true or false notion we have of that scarcity and that abundance. These values, estimated by comparison, are what one calls the price of goods. From this it follows that, in exchanges, the goods are reciprocally the price of each other, and that we are all at the same time, in different respects, buyers and sellers.” [Bonnot 2008, p. 232]⁸⁰

Daarmee is een belangrijk deel gezegd. Prijzen zijn voor de Oostenrijkers subjectieve ruilverhoudingen, vastgesteld als slotakkoord van een individueel onderhandelingsproces. Daarmee is het verhaal echter niet af. De tot stand gekomen prijzen vervullen een belangrijke rol bij het verspreiden van kennis.

78 Dit boek geeft een overzicht van de geschiedenis van het economisch denken vanuit een ondubbelzinnig Oostenrijks perspectief.

79 Étienne Bonnot de Condillac, abbé de Mureaux (1715-1780), was een beroemd filosoof. Na zijn theologische opleiding heeft hij zich vooral met filosofie beziggehouden [Rothbard 2006, p. 409]. Het hier genoemde boek verscheen oorspronkelijk in 1777. Voor dit proefschrift wordt gebruik gemaakt van de in 2008 verschenen vertaling onder de titel: *Commerce and Government Considered in Their Mutual Relationship*.

80 Ook Houtmanidis en Leen schenken aandacht aan deze passage. De vertaling is overigens niet identiek: “Values in their comparative estimation are prices (...) [,] prices are formulated from the competition between sellers and buyers.” [Houtmanidis/Leen 2001, p. 26]

Prijzen zijn informatieve signalen, die onmisbaar zijn voor het in stand houden van de samenleving [Hayek 1980d, pp. 77-93]. De bijdrage van de Oostenrijkse School heeft de economische wetenschap op een nieuw spoor gezet en dat was noodzakelijk, omdat de arbeidswaardeleer (Smith, Ricardo, Marx) tot grote problemen leidt. Goederen hebben geen prijs, omdat voor de vervaardiging arbeid is gebruikt: de ondernemer kan voor arbeid betalen, omdat consumenten zoveel belang hechten aan een goed dat zij bereid zijn daarvoor een prijs te betalen. Dat is in het kort de bijdrage van de subjectieve marginalistische 'revolutie'.

"Not only did marginal theory reverse the direction of causation, it brought the pricing of land, labor and capital goods under a single principle, now known as the marginal productivity principle." [High 1994, p. 151]

3.4.9.1 Prijzen zijn subjectief

Menger komt tot de vaststelling dat de prijs, die tot stand komt op basis van een door twee partijen⁸¹ gevoerd onderhandelingsproces, is gebaseerd op de marginale waarde van de bij de ruil betrokken goederen. Beide partijen denken voordeel te behalen door tot ruilen over te gaan.

"This evaluation occurs through the comparison by calculation of what amount of units of the good possessed by him it is in his interest to exchange for units of the goods he desires. If money comes into the exchange then the highest price will be determined on the evaluation of the buyer, and the lowest by the seller. The price that will be realized falls between these two limits." [Houmanidis/Leen 2001, p. 47]

Als geen ruilhandeling plaatsvindt, is sprake van een *point of rest*; een tijdelijk evenwicht. Door het gegeven dat de economie voortdurend in beweging is, zullen dergelijke perioden slechts voor korte tijd, voor bepaalde personen op bepaalde markten, bestaan. "At these points of rest, no exchange of goods takes place because an economic limit to exchange has already been reached." [Menger 2007 (1981), p. 188] Volgens Menger zijn prijzen niet anders dan de hoeveelheid goederen die wordt geruild. Prijzen kunnen dan ook niet meer zijn dan de incidentele manifestaties van ruilactiviteiten; het bewijs dat tussen de handelende individuen op dat moment een economisch evenwicht⁸² bestaat

81 Naast de hier genoemde situatie besteedt Menger ook aandacht aan de prijs zoals die tot stand komt op een markt waarin tegenover veel kopers slechts één verkoper acteert, en een markt die wordt gekenschetst door het optreden van veel verkopers en veel kopers. [Houmanidis/Leen 2001, p. 47] Voor dit proefschrift is de situatie waarin één verkoper tegenover één koper staat belangrijker, omdat in dit onderzoek waarde wordt verklaard vanuit het perspectief van een handelende partij.

82 In paragraaf 4.10 wordt het begrip economisch evenwicht uitgebreid behandeld.

[Menger 2007 (1981), p. 191]. Zowel waarde als de daaruit voortvloeiende prijzen zijn subjectief van aard. Wel is het zo dat in veel gevallen de tot stand gekomen prijs door derden kan worden gezien.

Wieser komt tot hetzelfde oordeel, maar gebruikt daarbij het klassieke begrip *value in exchange*.

“What on the other hand is the nature of value in exchange as objective? It informs us respecting the ratio of the prices of commodities, telling us that such a commodity has such a price, while it brings it into comparison with the prices other commodities are commanding at the same time. It is concerned only with the relations between commodities, nowhere with those between men. There is no definition under which we may combine both conceptions of value, the subjective and the objective. We must be content with showing their mutual relation.” [Wieser 1891, par. V. en 1893 Book II, pp. 39-66]

Volgens Wieser is het voor de econoom van belang om zowel prijzen als waarden te bestuderen. Prijzen zijn niet alleen van belang als uitkomst van onderhandelingen op de markten, zij spelen ook een noodzakelijke rol bij het kunnen calculeren. Waarden zijn noodzakelijk om te kunnen begrijpen waarom mensen handelen. Door alleen de uitkomst van de onderhandeling te observeren gaat het daaraan voorafgaande motief verloren [Wieser 1891, par. V. en 1893 Book II, pp. 39-66].

Het belang van het ontstaan van instituties,⁸³ zoals geld, calculeren, arbeidsverdeling en specialisatie, is dat zij een wederzijds versterkende rol spelen. Dat maakt verdere ontwikkeling mogelijk en draagt ook bij aan een snellere ontwikkeling. Op gespecialiseerde markten komen marktpartijen bij elkaar die waarnemen hoe op die specifieke markt prijzen tot stand komen. Daardoor groeit hun kennis met betrekking tot hetgeen voor die markt van belang is en dat betekent dat de tot stand gekomen prijzen niet alleen een gegeven zijn voor anderen, maar dat kennis een attribuut is geworden van de tot stand gekomen prijzen. In de woorden van Mises:

“Each individual, in buying or not buying and in selling or not selling, contributes his share to the formation of the market prices. But the larger the market is, the smaller is the weight of each individual’s contribution. Thus the structure of market prices appears to the individual as a datum to which he must adjust his own conduct.” [Mises 1998, p. 328]

83 Instituten ontstaan volgens de Oostenrijkers als spontaan resultaat van menselijk handelen. Gezien het ontbreken van een oprichtingsakte is het ontstaan van de Hanze hiervan een illustratief voorbeeld [Henn 2009, p. 13].

Zonder marktproces kunnen prijzen niet tot stand komen:

“There is no such thing as prices outside the market. Prices cannot be constructed synthetically, as it were.” [Mises 1998, p. 392]

In de loop van de geschiedenis is ervaring en oordeelsvorming onverbrekkelijk deel gaan uitmaken van het prijsvormingsproces [High 1994, p. 153]. Door het ontstaan van geld wordt het gemakkelijker en minder kostbaar om zeer specifieke goederen te ruilen. Ook laat het bestaan van geld toe dat op vrij simpele wijze opbrengsten en uitgaven met elkaar kunnen worden vergeleken. Actoren krijgen daardoor een beter beeld van de te verwachten resultaten en ook dat stimuleert verdere ruilhandelingen. Door het bestaan van in geld uitgedrukte prijzen van goederen wordt calculeren mogelijk.

“Only because money is the common medium of exchange, because most goods and services can be sold and bought on the market against money, and only as far as this is the case, can men use money prices in reckoning. The exchange ratios between money and the various goods and services as established on the market of the past and as expected to be established on the market of the future are the mental tools of economic planning. Where there are no money prices, there are no such things as economic quantities. There are only various quantitative relations between various causes and effects in the external world. There is no means for man to find out what kind of action would best serve his endeavors to remove uneasiness as far as possible.” [Mises 1998, pp. 209-210]

Doordat actoren kunnen plannen op basis van verwachte prijzen wordt het ook mogelijk een verwacht resultaat, in monetaire termen, te formuleren. Verwachte resultaten fungeren niet alleen als motief voor handelen, maar zij fungeren, in gematerialiseerde vorm, tevens als scherprechter in een selectieproces [High 1994, p. 154]. Marktpartijen die toekomstige omstandigheden het beste kunnen vertalen naar huidig handelen, zullen profiteren. Zij die daar minder goed mee kunnen omgaan, zullen lijden en uiteindelijk teloor gaan. Zo leidt het prijsvormingsproces op markten tot meer invloed van hen die bewezen hebben juiste beslissingen te kunnen nemen.

“Profit and loss are the instruments by means of which the consumers pass the direction of production activities into the hands of those who are best fit to serve them.” [Mises 1980, p. 123]⁸⁴

84 Mises voegt daar de volgende zin aan toe: “Whatever is undertaken to curtail or to confiscate profits, impairs this function. The result of such measures is to loosen the grip the consumers hold over the course of production. The economic machine becomes, from the point of view of the people, less efficient and less responsive.” [Mises 1980, p. 123] Dat roept de vraag op of het verstandig is winst als grondslag voor het heffen van belasting te gebruiken. De wijze waarop in Nederland de fiscale winst wordt bepaald, staat geheel los van het begrip economische winst, zoals dat in dit proefschrift wordt toegepast.

Het gevaar ligt op de loer dat monetaire winst nu als prijs voor ondernemerschap wordt opgevat. Vooral degenen die menen dat naast de traditionele productiefactoren, natuur, arbeid en kapitaal, sprake is van een vierde productiefactor dreigen in deze kuil te vallen. Winst komt tot stand door handelen onder onzekerheid, onder de veronderstelling van volkomen kennis kan winst niet bestaan. Het bestaan van winst berust op het maken van schattingsfouten; van een productiefactor is geen sprake.

Daar op basis van de beslisregel iedere marktpartij zal streven naar het verbeteren van de bestaande positie en situatie leidt het prijsvormingsproces in veel gevallen tot een situatie die wel met evenwicht wordt aangeduid. Omdat dit binnen de Oostenrijkse School wordt opgevat als een situatie waarbij niemand door handelen de bestaande omstandigheden kan verbeteren, valt de wetenschappelijk grond onder de praxeologische benadering weg. Een blik op de buitenwereld laat zien dat het zover niet komt. Doordat prijzen door handelende partijen voortdurend worden aangepast, is geen sprake van een situatie, maar van een proces.

“In the Austrian analysis, price formation is endogeneous to the market process; price movement is the result of self-interest. (...) The theory of price adjustment is important in its own right: it is not a handmaiden to equilibrium theory. A cogent explanation of price adjustment is, in fact, the core of any realistic theory of the market as a process.” [High 1994, p. 155]

3.4.9.2 Prijzen beïnvloeden het gedrag

Prijzen fungeren, zoals gezegd, als signalen die ervoor zorgen dat mensen hun gedrag aanpassen. Zo ontstaat een zo goed mogelijke ‘fit’ ten aanzien van alle wensen en verlangens. Indien die vrijheid wordt belemmerd, verdwijnt een deel van dat aanpassingsvermogen en kunnen uiteindelijk minder partijen tevreden worden gesteld. Door het ingrijpen in het prijsvormingsproces ontstaan perverse effecten. Zo leidt het subsidiëren van consumentenprijzen tot het verdwijnen van aanbod en is het, ongetwijfeld, onbedoeld effect van minimum lonen dat jeugdwerkloosheid ontstaat. Dat leidt weer tot verder ingrijpen, zoals het verhogen van de leerplichtige leeftijd. Bureaucratie brengt bureaucratie voort.^{85/86} Het gevolg van ingrijpen is meestal dat ‘zwarte markten’ ontstaan. Bepaalde marktpartijen willen een premie betalen boven op de door de autoriteiten vastgestelde prijs. Omdat die premies geen deel uitmaken

85 In Nederland bestaat sinds jaren de wens de bureaucratie terug te dringen. Het lijkt erop dat het op dit terrein niet eenvoudig is succes te boeken. Het kan natuurlijk altijd nog slechter, getuige het volgende citaat: “Official communications now make up over half of a German manufacturer’s entire correspondence.” [Funk in Reimann 1939, pp. 96-97] Walter Funk was Reich Minister of Economics.

86 ‘The bureaucracy is expanding to meet the needs of the expanding bureaucracy’ (bron: onbekend).

van de officiële prijs, en dus niet als echt signaal werken, ontstaat geen nieuw aanbod. Dit zou wel het geval zijn indien de vrij tot stand gekomen prijs omhoog gaat [Heyne 1994, pp. 138-139]. Vrije prijsvorming helpt ook bij het verlagen van transactiekosten. Het gevolg van prijsingrepen is vaak dat wachtlijsten ontstaan. Door de tijdwaarde van geld heeft dat een prijsopdrijvend effect, hoewel de officiële prijzen niet omhoog gaan.

In het dagelijks leven ligt de verwarring tussen prijs en waarde op de loer, getuige het veel gehoorde antwoord op de vraag: 'wat is dit waard?'; 'wat een gek ervoor geeft!' Waarom is prijs verschillend van waarde? Het antwoord van Menger wordt gevonden in het volgende voorbeeld. De wereld bestaat uit twee mensen, zes koeien en zes paarden. A bezit zes koeien en B beschikt over zes paarden. Beide wensen echter te beschikken over koeien en paarden. Wanneer stoppen A en B met het ruilen van koeien en paarden?

"The limit is reached when one of the two bargainers has no further quantity of goods which is of less value to him than a quantity of another good at the disposal of the second bargainer who, at the same time, evaluates the two quantities of goods inversely." [Menger 2007 (1981), p. 187]

Dat betekent dat ruilen een productieve handeling is. Tussenpersonen vervullen derhalve een productieve functie in de economie. Menger zegt het in *Principles of Economics* als volgt:

"The effect of an economic exchange of goods upon the economic position of each of the two traders is always the same as if a new object of wealth had entered his possession. Trade is therefore no less productive than industrial or agricultural activity." [Menger 2007 (1981), p. 184, noot 4]

Economische goederen hebben op een bepaald moment voor bepaalde marktpartijen waarde. De eventueel tot stand gekomen ruilverhouding van economische goederen geeft op dat moment de prijs van die goederen weer.

In *15 Great Austrian Economists* van Holcombe komt Salerno [1999, p. 99] tot de vaststelling dat de Mengeriaanse prijstheorie leidt tot een algemene theorie van het menselijk handelen. Ondernemerschap, calculeren en de individuele behoeften en keuzen van de consument komen, voor het eerst, in een samenhangend geheel bijeen.

3.4.10 Evenwicht

De term economisch evenwicht is op zijn minst verwarrend. Binnen de Oostenrijkse School wordt vooral kritiek geleverd op het natuurkundige karakter dat veelal aan het begrip evenwicht kleeft. (Het binnen de Oostenrijkse School gebruikte begrip *Evenly Rotating Economy* wordt in paragraaf 4.10.1 behandeld.) Zonder nadere toelichting is het niet meer dan een nauwelijks toepasbaar

concept. Het woord stamt van het Latijnse *aequilibrium* en karakteriseert een toestand dat het gewicht aan beide zijden van een balans gelijk is; of een toestand dat verschillende op eenzelfde lichaam werkende krachten elkaar opheffen. In de chemie betekent evenwicht een toestand waarbij de eindproducten van de reactie in evenwicht zijn. De onderlinge deeltjes bewegen wel, alleen komt er niet meer van de ene of de andere stof bij. In alle hierboven genoemde betekenissen is sprake van rust. Daarmee wordt niet gezegd hoelang die periode zal duren. Iets kan zowel kortstondig als langdurig onveranderd blijven. Vervolgens kan de vraag worden gesteld wat nu precies in evenwicht is. Bij de balans is kennelijk sprake van twee soorten materie die precies even zwaar zijn. Bij de tweede betekenis is sprake van een lichaam dat aan verschillende (wellicht meer dan twee) krachten onderhevig is, maar op een bepaald moment oefenen alle van belang zijnde krachten een zodanige invloed uit dat geen der krachten overheerst. De chemische verklaring laat zien dat een begonnen proces op een bepaald moment tot een einde komt. Ook op economisch terrein is sprake van verwarring. Soms wordt het woord evenwicht gebruikt voor het beschrijven van een algemeen evenwicht. Daar wordt dan mee bedoeld dat op alle markten tegelijk een evenwichtstoestand bestaat. Over het algemeen wordt niet verklaard hoe die toestand is ontstaan. Zoals in de vorige paragraaf is vermeld, betekent een toestand van rust voor Menger dat twee marktpartijen geen reden meer zien tot een ruilhandeling over te gaan. Dat wil natuurlijk niet zeggen dat op datzelfde moment anderen in dezelfde omstandigheden verkeren. Op basis van de door Menger voorgestane methodologie wordt wel duidelijk hoe dat evenwicht tot stand is gekomen (zie paragraaf 4.9 en 4.10).⁸⁷ Het is niet ondenkbaar dat het gebruik van het woord evenwicht binnen de economische wetenschap een imitatie is van het evenwichtsbegrip uit de natuurkunde. Als dat zo is dan is duidelijk dat vanuit een praxeologisch gezichtspunt geen werkbaar begrip is ontstaan. Alleen metaforisch gebruik is dan mogelijk.

Carl Menger kent het begrip evenwicht en gebruikt het ook in *Principles of Economics*, maar zonder de mathematische benadering die Jevons en Walras voorstonden.⁸⁸ Menger gebruikt het woord evenwicht in taalkundige zin. Zowel Menger als Mises gebruiken voor de uitleg van hun theorieën alleen woorden. Diagrammen en rekenkundige exercities komen nauwelijks voor. Shand meent dat dit volgens Joseph Schumpeter komt doordat de (oudere) Oostenrijkers over te weinig wiskundige vaardigheden beschikten [Shand 1984, p. 33]. De veronderstelling dat zij van mening zijn dat kwantificeren in veel

87 Het in 2009 verschenen proefschrift van Tieben verschaft een uitgebreid overzicht van de binnen verschillende scholen bestaande opvattingen met betrekking tot economisch evenwicht [Tieben 2009].

88 In het voorwoord van *Theory of Political Economy* schrijft Jevons [1871] dat voor het goed begrijpen van de economie enige kennis van elementaire algebra een groot voordeel is. Verder vergelijkt hij daar het economisch evenwicht met het evenwicht op een weegschaal. Zie ook: Walras, *La Théorie Mathématique de la Richesse Sociale*, 1873-1883 [Walras 1883].

gevallen niet kan, lijkt echter, gezien hun uitspraken, meer voor de hand te liggen.

Buiten de Oostenrijkse School wordt veelal uitgegaan van de gedachte dat een algemeen evenwicht betekent dat alle markten op hetzelfde moment in evenwicht zijn. Mathematisch betekent dit dat een oplossing moet worden gevonden voor een stelsel met een groot aantal vergelijkingen. In beginsel is daarvoor een uitkomst te berekenen indien het aantal vergelijkingen overeenkomt met het aantal onbekenden. Vervolgens komen drie vragen naar voren: 1. kan een dergelijke situatie bestaan?; 2. is er sprake van een unieke oplossing?; en 3. is er sprake van een stabiele situatie? [Shand 1984, p. 35] Alleen indien op alle markten alle gevraagde en aangeboden hoeveelheden simultaan in evenwicht zijn, kan een oplossing bestaan. Als die oplossing uniek is, wil dit zeggen dat slechts sprake is van een set evenwichtsprijzen en -hoeveelheden. Van stabiliteit is volgens Shand sprake als de juiste relatie bestaat tussen de hellingshoek van de vraag- en aanbodcurven. Shand geeft vervolgens als voorbeeld dat bij een stijgende vraagcurve en een dalende aanbodcurve geen sprake kan zijn van een stabiel evenwicht: "having no tendency to persist." [Shand 1984, p. 35] Dit punt is overigens niet van belang indien evenwicht wordt opgevat als een eindstadium. Uit de economische literatuur blijkt dat een algemeen evenwicht kan bestaan indien wordt uitgegaan van enkele, heroïsche, veronderstellingen. Zo moet op alle markten sprake zijn van volledig vrije mededinging,⁸⁹ waardoor het bestaan van exogene factoren wordt uitgesloten. Ook moet sprake zijn van constante technische variabelen, waardoor wordt afgezien van technische ontwikkelingen.

Hayek merkt op dat het bestaan van volledig vrije mededinging (*perfect competition*) berust op tenminste de volgende veronderstellingen:

"1. A homogeneous commodity offered and demanded by a large number of relatively small sellers or buyers, none of whom expects to exercise by his action a perceptible influence on price; 2. Free entry into the market and absence of other restraints on the movement of prices and resources; 3. Complete knowledge of the relevant factors on the part of all participants in the market."⁹⁰ [Hayek 1980b (1948), p. 95]

⁸⁹ Voor de financiële sector betekent dit dat sprake moet zijn van *Free Banking*.

⁹⁰ In dit opzicht is het opmerkelijk dat instanties die toezicht houden op markten zich vaak baseren op het denkbeeldige concept van volledig vrije mededinging. Voor een kritische benadering daarvan kan worden verwezen naar het boek: *Antitrust The Case for Repeal* [Armentano 2007 en 1990].

Vervolgens richt Hayek⁹¹ zijn kritische pijlen vooral op de derde voorwaarde.

In *The Use of Knowledge in Society* stelt Hayek [1980a (1948)] dat het binnen de economie niet gaat om een allocatieprobleem. Dat is niet meer dan een rekentechnische kwestie. Uitgaan van 'data', zoals een gegeven hoeveelheid productiefactoren, die door iemand zo goed mogelijk, op basis van maximaal resultaat, aan het werk moeten worden gezet teneinde een bepaald doel te bereiken. In werkelijkheid gaat het om het inzetten van alle aanwezige productiefactoren door alle mensen op een zodanige wijze dat alle individuele behoeften, die slechts aan het individu zelf volledig bekend zijn, zo goed mogelijk worden vervuld. "Or, to put it briefly, it is a problem of the utilization of knowledge which is not given to anyone in its totality." [Hayek 1980d, p. 78] Voor Hayek kan geen sprake zijn van economisch evenwicht in neoklassieke zin. Concurrentie heeft naar zijn opvatting niet zo veel te maken met het aantal marktpartijen en de vraag of de verhandelde goederen een homogeen dan wel heterogeen karakter hebben. Voor Hayek is de markt bij uitstek een "'discovery process', by which this information is unknowingly transmitted throughout the economy as an unintended consequence of individuals pursuing their own ends."⁹² [Klein 1999, p. 188] Uit het samenkomen van alle handelingen op markten ontstaat volgens Hayek een spontane ordening, die met het Griekse woord *kosmos* kan worden aangeduid. Als voorbeelden voor deze spontane ordening worden de volgende instituties genoemd: de gehele samenhangende structuur van alle markten, geld, gewoonterecht en taal. Ordening kan ook door bewust ingrijpen ontstaan, bijvoorbeeld door ondernemingen en allerhande (overheids)instellingen op te zetten. Dit wordt aangeduid met het Griekse woord *taxis*. Het probleem met *taxis* is, dat alleen problemen met beperkte complexiteit kunnen worden aangepakt. "Spontaneous orders, by contrast, tend to evolve through a process of natural selection, and therefore do not need to be designed or even understood by a single mind." [Klein 1999, p. 189]

Hayek neemt binnen de Oostenrijkse School een speciale plaats in. Zijn directe leermeester was Wieser, maar de grootste invloed op het denken van Hayek werd door Mises uitgeoefend. Deze beschouwde Hayek als de '*brightest student*' van zijn generatie, maar Hayek zelf heeft zich nooit helemaal, intellec-

91 Hayek wil vooral concurrentie omschrijven zoals dat woord door ondernemers wordt bedoeld. Als aan alle theoretische voorwaarden voor volkomen concurrentie is voldaan, is in ieder geval geen sprake van de door ondernemers bedoelde concurrentie.

92 Hayek ziet de 'onkunde' van de actoren niet als argument voor de overheid om in het marktproces te interveniëren. Integendeel, de overheid kan de uitkomst van het individuele ontdekkingsproces niet verbeteren, omdat alleen de actor zelf in staat is zijn toegevoegde waarde te bepalen. Uitgaande van de veronderstelling dat inzicht en wijsheid over de totale samenleving zijn verdeeld, en niet in geclusterde vorm overheersend bij overheidsinstellingen aanwezig zijn, is het verstandig keuzeproblemen zoveel mogelijk door direct betrokkenen te laten oplossen. Dit argument gebruikt Hayek ook in het zogeheten 'calculatiedebat'.

tueel, aan de inzichten van Mises overgeleverd. Hayek schrijft daarover het volgende:

“Although I do owe [Mises] [orig.] a decisive stimulus at a crucial point of my intellectual development, and continuous inspiration through a decade, I have perhaps most profited from his teaching because I was not initially his student at the university, an innocent young man who took his word for gospel, but came to him as a trained economist, versed in a parallel branch of Austrian economics [the Wieser branch] [orig.] from which he gradually, but never completely, won me over.” [Klein 1999, p. 190]

Het verschil tussen Hayek en Mises wordt duidelijk door het beschouwen van hun opvattingen over ordeningsprocessen. Voor Hayek staat de spontaan tot stand gekomen ordening centraal, bij Mises komt een meer rationalistische benadering naar voren.

3.4.10.1 *Evenly Rotating Economy*

Mises heeft het begrip *Evenly Rotating Economy* (ERE) ingevoerd om het verschil duidelijk te maken tussen het door economen gebruikte statische evenwichtsmodel en het begrip evenwicht in de natuurkunde. Economie is een menswetenschap en dat betekent dat moet worden uitgegaan van permanent wijzigende opvattingen, smaken en voorkeuren. Zodra realistische economische verschijnselen worden beschreven, is het ook voor wiskundigen noodzakelijk terug te vallen op veronderstellingen met betrekking tot het gedrag [Mises 1998, pp. 245-253]. Het begrip ERE is, voor zover bekend, verder alleen door Rothbard (een leerling van Mises) gebruikt. De meeste economen gebruiken de begrippen *static equilibrium* of *general equilibrium* [Gunning 1989, 123; Gunning 1993, chapter 8]. Mises sluit aan bij hetgeen door Menger [Menger 2007 (1981), p. 188] is opgemerkt over de *points of rest*. In *Human Action* stelt Mises:

“The only method of dealing with the problem of action is to conceive that action ultimately aims at bringing about a state of affairs in which there is no longer any action, whether because all uneasiness has been removed or because any further removal of felt uneasiness is out of the question. Action thus tends toward a state of rest, absence of action.” [Mises 1998, p. 245]

Op basis van de in dit proefschrift gehanteerde beslisregel kan worden gezegd dat het handelen stopt als niemand op dat moment kans ziet de bestaande positie en situatie te verbeteren. Dergelijke momenten zijn niet hypothetisch, maar komen van tijd tot tijd op iedere markt voor.

Natuurlijk geldt die ‘rustperiode’ slechts voor een bepaald moment. Bij het beschrijven van de ‘rustperiode’ wordt afgezien van de dynamiek van het economisch leven. De zaak wordt geheel anders indien deze tijdelijke periode

van niet handelen van toepassing wordt verklaard voor de toekomst. Dan wordt betoogd dat een 'eindprijs' voor een bepaald goed bestaat. Als op alle markten simultaan sprake zou zijn van deze 'eindprijzen' ontstaat een permanente periode van rust. Het is duidelijk dat slechts sprake kan zijn van een imaginaire constructie.⁹³ Door het dynamische, subjectieve, karakter van de werkelijke economie is het uiterst onaannemelijk dat een dergelijke situatie kan ontstaan. Waarneming leert ons dat mensen iedere dag talloze handelingen verrichten met het oog op het verbeteren van hun positie en situatie. Indien sprake zou zijn van een algemeen evenwicht dan zijn die handelingen niet te verklaren. Dat betekent niet dat individuen of ondernemingen geen evenwichtssituatie kennen. Het betekent dat het schier onmogelijk is te spreken over een algemeen evenwicht.

"The evenly rotating economy is a fictitious system in which the market prices of all goods and services coincide with the final prices. There are in its frame no price changes whatever; there is perfect price stability. The same market transactions are repeated again and again. The goods of the higher orders pass in the same quantities through the same stages of processing until ultimately the produced consumers' goods come into the hands of the consumers and are consumed. No changes in the market data occur. Today does not differ from yesterday and tomorrow will not differ from today. The system is in perpetual flux, but it remains always at the same spot. It revolves evenly round a fixed center, it rotates evenly. The plain state [tijdelijke rust] of rest is disarranged again and again, but it is instantly re-established at the previous level. All factors, including those bringing about the recurring disarrangement of the plain state of rest, are constant. Therefore prices – commonly called static or equilibrium prices – remain constant too." [Mises 1998, p. 248]

Voor Mises is het onbegrijpelijk dat een evenwichtssituatie als te bereiken doel wordt gezien.

"It is only the passionate pro-socialist zeal of mathematical pseudo-economists that transforms a purely analytical tool of logical economics into an utopian image of the good and most desirable state of affairs." [Mises 1985, p. 367]

Hoewel deze situatie in werkelijkheid niet voorkomt, is de mentale constructie daarvan nuttig voor het bestuderen van veranderingen.

93 Dergelijke constructies kunnen een nuttige rol vervullen binnen het onderwijs, maar deze vorm van 'schoolbordeconomie' is buiten de collegezaal niet waar te nemen. Ook het befaamde Sint Andreaskruis in de economie (een grafiek waarin 'de markt' wordt weergegeven door een vraag en aanbod curve) is een imaginaire constructie. Het lijkt of er sprake is van één (evenwichts)prijs, maar in werkelijkheid bestaan op ieder moment vele prijzen boven en onder het evenwichtsniveau.

“There is no means of studying the complex phenomena of action other than first to abstract from change altogether, then to introduce an isolated factor provoking change, and ultimately to analyze its effects under the assumption that other things remain equal [*ceteris paribus*, JV].” [Mises 1998, pp. 248-249]

De consequentie van een ERE, waarin iedereen beschikt over volkomen kennis, is dat het bestaan van geld niet nodig is. Iedereen weet precies wanneer wat moet worden gedaan, ook met betrekking tot de toekomst, en dat maakt het aanhouden van geld (als voorzorg) onnodig. De vraag naar geld daalt dan tot nul en dat betekent volgens Rothbard dat sprake is van oneindig hoge prijzen [Shand 1984, p. 39]. Deze conclusie wordt niet door Mises getrokken, die stelt vast dat geld dan geen rol meer speelt in de economie, maar dat zou strijdig zijn met het bestaan van een op markten gebaseerde economie [Shand 1984, p. 39]. Als evenwicht betekent dat niemand door handelen de eigen positie en situatie kan verbeteren, is het uiteraard niet nodig te beschikken over middelen tot handelen. Daarmee komt het praxeologisch (*the logic of action*) uitgangspunt van de economische wetenschap te vervallen.

Volgens Mises [1998, p. 251] dient de imaginaire constructie van een stationaire economie niet te worden verward met de *Evenly Rotating Economy*. “The stationary economy is an economy in which the wealth and income of the individuals remain unchanged. With this image changes are compatible which would be incompatible with the construction of the evenly rotating economy.”⁹⁴ [Mises 1998, pp. 251-252]

In dit proefschrift wordt uitgegaan van handelingen door reële mensen binnen een reële economie. Dat impliceert dat de imaginaire constructies in dit geval van minder belang zijn. De tijdelijke perioden van niet handelen zijn daarentegen niet van belang ontbloot, omdat zij aangeven dat op die momenten geen mogelijkheden bestaan de positie en situatie van actoren te verbeteren. Zodra zich weer mogelijkheden voordoen, dat impliceert het bestaan van tijd, zal weer tot actie worden overgegaan.

3.4.11 Ondernemerschap

Binnen de (neo)klassieke opvattingen krijgt de ondernemer nauwelijks aandacht. Bij de aanhangers van de Oostenrijkse School is dat geheel anders. Entrepreneurs zijn mensen die handelen in het licht van onzekerheid. Zij zien dingen die anderen niet zien. Dat is de veel besproken visie van ondernemers. In deze paragraaf staat de ondernemer, en de vitale rol die deze binnen de economie speelt, centraal. Tevens wordt aandacht geschonken aan het resultaat (de beloning) van ondernemend handelen.

⁹⁴ In hoofdstuk 4, paragraaf 4, wordt een voorbeeld gegeven waarin, voor het berekenen van de economische waarde van een project, wordt uitgegaan van een stationaire economie.

In *Principles of Economics* komt Menger tot het opsommen van, in zijn visie, kenmerkende activiteiten van ondernemen.⁹⁵

“This individual must carry through the economic computations (...) and he must actually bring the goods of higher order, including technical labor services, together (or cause them to be brought together) for the purpose of production. (...) Entrepreneurial activity includes: (a) obtaining *information* about the economic situation; (b) economic calculation – all the various computations that must be made if a production process is to be efficient (provided that it is economic in other respects); (c) the act of will by which goods of higher order (or goods in general) – under conditions of developed commerce, where any economic good can be exchanged for any other are assigned to a particular production process; and finally (d) supervision of the execution of the production plan so that it may be carried through as economically as possible.” [Menger 2007 (1981), p. 160]

Menger is het niet eens met degenen die het lopen van risico zien als een voor het ondernemerschap essentiële functie. “(...) since this ‘risk’ is only incidental and the chance of loss is counterbalanced by the chance of profit.” [Menger 2007 (1981), p. 161].

Volgens Mises hebben ondernemers een speciale kijk op de toekomst. Zij zien dingen die niet-ondernemers kennelijk ontgaan.

“What distinguishes the succesful entrepreneur and promotor from other people is precisely the fact that he does not let himself be guided by what was and is, but arranges his affairs on the ground of his opinion about the future. He sees the past and the present as other people do; but he judges the future in a different way.” [Mises 1998, p. 582]

Het is voor Mises evenzeer duidelijk dat ondernemerschap niet kan worden geleerd.

“In order to succeed in business a man does not need a degree from a school of business administration. These schools train the subalterns for routine jobs. They certainly do not train entrepreneurs. An entrepreneur cannot be trained. A man becomes an entrepreneur by seizing an opportunity and filling the gap. No special education is required for such a display of keen judgment, foresight, and energy.” [Mises 1998, p. 311]

⁹⁵ Menger [2007 (1981), p. 159] gaat daarbij uit van het proces waarin goederen van hogere orde worden getransformeerd in goederen van lagere orde. Ondernemerschap bestaat dan kennelijk alleen in de vorm van wat ‘zakelijk ondernemerschap’ kan worden genoemd. Daar ieder individu streeft naar het toevoegen van waarde is ondernemerschap in brede zin een eigenschap waarover ieder handelend mens in meer of mindere mate dient te beschikken, zowel producenten als consumenten. Zie in dit verband ook het proefschrift van Leen [1999]: *The Consumer in Austrian Economics and the Austrian Perspective on Consumer Policy*.

In *Capitalism, Socialism, and Democracy* wijdt Schumpeter [1976] het zevende hoofdstuk aan 'The Process of Creative Destruction'. In dat hoofdstuk wijst hij op het dynamische karakter van de kapitalistische samenleving en de sleutelrol die daarin door ondernemers wordt vervuld. Binnen een kapitalistische samenleving kan geen sprake zijn van een stationaire toestand, omdat ondernemers voortdurend bezig zijn met vernieuwende vernietiging. Hij bouwt daarmee voort op de gedachten van zijn leermeester Wieser. De kapitalistische samenleving wordt voortdurend van binnenuit veranderd door de 'heroïsche' interventie van individuele mensen die zich opwerpen als 'leiders' naar onbekende economische verten.

Israel Kirzner [1973, 1979] is mede bekend geworden door zijn theorie over ondernemerschap. Die theorie is gebaseerd op het door Menger, Mises en Hayek geconstrueerde Oostenrijkse fundament. Kirzner vult die opvattingen aan met aan Lachmann en Shackle ontleende inzichten. De laatste twee auteurs zijn wel degelijk door Oostenrijkse ideeën beïnvloed, maar worden over het algemeen buiten het Oostenrijkse kamp geplaatst. Ludwig Lachmann was student, en later collega, van Friedrich von Hayek. Zijn radicale vorm van subjectivisme wordt binnen de Oostenrijkse School als parallelle stroming gezien. George Shackle heeft gedeeltelijk onder Hayek gestudeerd (doctoraat), maar is later overgestapt op het bestuderen van Keynes' *The General Theory of Employment Interest and Money*. Schackle heeft veel aandacht geschonken aan de door ondernemers geformuleerde verwachtingen. Hij wordt over het algemeen als neo-Keynesiaan gekarakteriseerd. In *The Capitalist Alternative* vat Shand [1984, pp. 82-83] de opvattingen van Kirzner samen. Onderstaande uiteenzetting volgt die samenvatting.

Binnen een economisch systeem dienen voortdurend beslissingen te worden genomen. Deze kunnen worden verdeeld in beslissingen met en zonder ondernemende inslag. Voorbeelden van het laatste zijn: calculeren en maximaliseren. Kennelijk zijn middelen en doelstellingen gegeven en wat volgt, komt neer op een puur rekenkundige benadering. Deze benadering past binnen een wereld die min of meer in evenwicht is. Volgens Kirzner is het echter de vraag hoe van de ene naar de andere situatie kan worden gemigreerd. Hoe komen marktpartijen tot het aanpassen van hun plannen? Kirzner verwijst dan naar Mises, die opmerkt:

"In the market economy it is entrepreneurial action that again and again reshuffles exchange ratios and the allocation of factors of production. An enterprising man discovers a discrepancy between the prices of the complementary factors of production and the future prices of the products as he anticipates them, and tries to take advantage of this discrepancy for his own profit." [zoals geciteerd door Shand 1984, pp. 83-84]

Ondernemers zijn niet wezenlijk verschillend van andere mensen, zij hebben alleen de eigenschap dat zij meer alert zijn dan anderen op het zich voordoen van *discrepancies*. Die alertheid is kenmerkend voor ondernemerschap. Zodra

zich mogelijkheden tot handelen voordoet, zal de ondernemer daadwerkelijk trachten de bestaande positie en situatie te verbeteren. Die handeling is via de markt zichtbaar en levert kennis op die andere marktpartijen kunnen benutten. De kennis waarover een ondernemer dient te beschikken, is een speciale vorm van kennis die moet worden onderscheiden van bijvoorbeeld wetenschappelijke kennis. Het gaat bij ondernemen om het hebben van informatie en tegelijk weten hoe die te gebruiken. De ondernemer van Kirzner is niet alleen essentieel voor het bestaan van een markteconomie, hij kan ook louter worden voortgebracht door de markteconomie. In een planeconomie is de ondernemende functie van geen belang en zou deze verstorend werken. Daardoor raakt de economie echter ook de alertheid kwijt die, gedreven door de wens waarde toe te voegen, zorgt voor het ontdekken van latente consumentenbehoeften. Door de afwezigheid van de ondernemer blijven behoeften onvervuld.

Murray Rothbard redeneert langs vergelijkbare lijnen. In *Man, Economy, and State* [Rothbard 2004, pp. 509-510] stelt hij dat in een ERE slechts twee beloningscategorieën voor producenten voorkomen, namelijk interest (dezelfde interestvoet voor de gehele economie) en lonen (de prijs voor diverse arbeidsdiensten). Zodra de economie veranderingen ondergaat, ontstaat een derde categorie beloning, namelijk ondernemersresultaat; *entrepreneurial profit and loss*. Rothbard spreekt vervolgens over de *capitalist-entrepreneur*, omdat die naar zijn opvatting de in de economie belangrijkste functie vervult. Die functie bestaat uit het voorschieten van geld aan de eigenaren van de productiefactoren (arbeid en kapitaal) "(...) and the consequent use of the goods until the more nearly present product is later sold." [Rothbard 2004, p. 509] Onder de condities van een ERE zijn dan de prijzen van de productiefactoren gelijk aan de waarde van hun marginaal product. Tevens is iedere productiefactor in de meest waardevolle richting aangewend en is de waarde van de kapitaalgoederen gelijk aan de contante waarde van de toekomstige, verkochte, productie, terwijl de hoogte van de uniforme interestvoet alleen afhankelijk is van tijdvoorkeur. Het verschil met de echte wereld is, dat geen van de genoemde factoren bekend is. Alles berust op de verwachtingen van de ondernemer.

"They must advance present money in a speculation upon the unknown future in the expectation that the future product will be sold at a remunerative price. In the real world, then, quality of judgment and accuracy of forecast play an enormous role in the incomes acquired by capitalists. As a result of the arbitrage of the entrepreneurs, the tendency is always toward the ERE; in consequence of ever-changing reality, changes in value scales and resources, the ERE never arrives." [Rothbard 2004, p. 510]

De beslisregel is weliswaar gedetermineerd, maar voortdurende veranderingen maken het vooraf bepalen van de uitkomst onmogelijk.

3.4.11.1 Economische winst

Winst⁹⁶ is naar de opvattingen van Mises, Hayek, Rothbard en Kirzner essentieel voor het bestaan van een op vrijwillige arbeidsverdeling berustende samenleving. De vraag doet zich wel voor wat precies het karakter van pure economische winst is. Volgens de opvattingen binnen de Oostenrijkse School is winst in ieder geval niet een op boekhoudkundige wijze bepaalde restpost (restinkomen) of premie voortvloeiend uit het benutten van productiefactoren. Binnen de Oostenrijkse School is winst alleen mogelijk indien wordt gehandeld op basis van onzekere verwachtingen. Ook risico moet worden beloond, maar risico (zie paragraaf 4.4) is in beginsel een te verkopen (bijvoorbeeld verzekeringen of *hedging*) element. Het gegeven dat de ondernemer moet handelen onder onzekerheid, dient te worden beloond. Dan fungeert het ook volgens Kirzner [Shand 1984, pp. 84-85] als stimulus voor alertheid. Voor Mises ligt het karakter van pure economische winst in het feit dat de ondernemer op correcte wijze een verwachting moet formuleren over de toekomstige economische situatie. Als de ondernemer gelijk heeft, en de verwachtingen materialiseren zoals verwacht, dan is van winst geen sprake.

“An entrepreneur can make a profit only if he anticipates future conditions more correctly than other entrepreneurs. Then he buys the complementary factors of production at prices the sum of which is smaller than the price at which he sells the product.” [Mises 1998, p. 291]

In die visie kan winst ook niet worden gezien als een beloning voor een productiefactor. Op basis van bovenstaand citaat zou de conclusie kunnen worden getrokken dat het maken van winst niet op een ‘vergissing’ berust, maar kan worden toegeschreven aan een kwalitatief betere schatting van hetgeen de toekomst zal brengen. Die conclusie is niet helemaal terecht. De prijzen van huidige productiefactoren worden mede bepaald door de huidige schattingen van andere ondernemers. Deze maken echter een fout bij het formuleren van hun verwachtingen. Het maken van economische winst berust dan op de door hen gemaakte schattingsfout.

In de opvatting van Kirzner is het onmogelijk te spreken over ‘de vraag naar ondernemerschap’. Ondernemerschap kan niet, zoals kapitaalgoederen of managementcapaciteit, worden gehuurd [Shand 1984, p. 85]. Ondernemerschap heeft geen ‘prijs’. In een evenwichtssituatie komt geen winst voor en daarom is winst noch een beloning voor een productiefactor noch een residu. Het is een unieke, onzekere beloning. Zij dient als bewijs dat op succesrijke wijze met verwachtingen is omgegaan. Ondernemers zijn mensen die dingen zien die een ander niet ziet. De beste ondernemers zijn zij die de mogelijkheden

96 Het woord winst wordt hier in strikt economische zin gebruikt. Elke vergelijking met begrippen als boekhoudkundige winst of fiscale winst leidt tot misverstanden.

als eerste waarnemen en het lef hebben op basis van verwachtingen te handelen. De kapitalist-ondernemer, dat is in de ogen van Rothbard de mens die zijn vermogen in de waagschaal stelt [Shand 1984, p. 87], krijgt derhalve een uit twee componenten bestaande beloning. Allereerst een vergoeding (vermogenskosten) over het ter beschikking gestelde vermogen en ten tweede, in sommige gevallen, de economische winst van de onderneming. In onze samenleving bestaan veel grote ondernemingen die voor hun voortbestaan afhankelijk zijn van mensen die op vrijwillige basis hun vermogen ter beschikking stellen: de aandeelhouders. Dat vermogen wordt binnen de onderneming getransformeerd tot kapitaalgoederen.

Economisch gezien zijn de aandeelhouders, de verschaffers van het eigen vermogen, de eigenaren van de onderneming en kunnen op grond daarvan de kapitalisten worden genoemd. De aandeelhouders beschikken uiteindelijk over de productiemiddelen. Hun beloning bestaat derhalve uit dezelfde componenten, een vergoeding over het ter beschikking gestelde vermogen (binnen de onderneming spreekt men dan over de vermogenskosten) en eventueel de gemaakte economische winst. De aandeelhouders vervullen een sleutelrol, omdat zij het productieproces mogelijk maken. Een ondernemer die niet over eigen vermogen beschikt, kan op zoek gaan naar vermogensverschaffers, maar als zijn plannen niet door de vermogensverschaffers worden geaccepteerd, kunnen geen verdere ondernemersbeslissingen worden genomen. Zonder vermogen zijn managementbeslissingen volgens Lachmann onmogelijk [Shand 1984, pp. 87-88].

In het dagelijks leven komen economische functies vaak in gemengde vorm voor. Zo is de directeur-grootaandeelhouder ondernemer, vermogensverschaffer en manager. Voor analytische doeleinden is het belangrijk die functies te separeren. Ieder mens speelt van tijd tot tijd de rol van ondernemer, bijvoorbeeld bij het aanschaffen van duurzame consumentengoederen of bij het nemen van een beslissing over een andere baan, maar voor sommige mensen wordt het een beroep. Natuurlijk blijft het subjectivistische uitgangspunt van de Oostenrijkse School ook hier volledig van toepassing. Het zien van mogelijkheden is primair een mentaal proces [Shand 1984, p. 89]. Daarom wordt winst, economisch gezien, ook niet uitgedrukt in geld. "Profit and loss, in this most basic sense, are not quantifiable on any objective scale." [Baird 1994, p. 143] Het bestaan van economische winst berust op het bestaan van onzekerheid en de foutieve waarderungen die daar het gevolg van zijn. Winst ontstaat bij mensen die goed met vergissingen om kunnen gaan. De mogelijkheid tot het maken van winst in economische zin, bestaat alleen op het moment dat de beslissing wordt genomen. Daarna kan de winstverwachting hoogstens muteren. Winst wordt, in de woorden van Bergson (zie paragraaf 3.1.1), gemaakt in het verlengde heden. Daarna moet worden afgewacht of, aan het einde van de *bedrijfskolom*, de consument bereid is het aangeboden goed, in de verwachte hoeveelheid en tegen de verwachte prijs, af te nemen. Economische winst is, in tegenstelling tot boekhoudkundige winst, een *ex ante* begrip. Boekhoudkun-

dige winst is een te optimistische maatstaf voor economisch succes, omdat in vrijwel alle gevallen de factor beloningen nog niet in mindering zijn gebracht. Dat geldt met name voor de vergoeding die moet worden betaald voor het eigen vermogen. In *The Elgar Companion to Austrian Economics* vat Charles Baird het standpunt van Kirzner met betrekking tot winst als volgt samen:

“While an external observer can know whether or not an undertaking is profitable only after the fact, an entrepreneur is not a passive residual claimant. The entrepreneur notices what is to him a real profit opportunity, and he attempts to grasp it. He could be wrong, but for him the profit exists before all the bills are actually paid. The profit that motivates the entrepreneur is *ex ante* profit. The entrepreneurial vision is an active originating force that sets in motion the series of transactions that accountants evaluate after the fact. Alertness to hitherto unnoticed preferred possibilities is purposive human action. Profit is attributable to that alertness. It is not merely a lucky outcome in an uncertain environment.” [Baird 1994, pp. 145-146]

Doordat economische resultaten bestaan, kan tussen de marktpartijen coördinatie plaatsvinden. Niet iedereen zal alle verwachtingen kunnen realiseren en daardoor ontstaan aanpassingen die het mogelijk maken dat betere posities en situaties kunnen worden bereikt. Daarnaast leidt het bestaan van economische resultaten tot het trachten te bereiken van betere voorwaarden. Het gegeven dat winsten bestaan, zal aanleiding geven tot het ontstaan van activiteiten, die ervoor zorgen dat die winstmogelijkheid verdwijnt. Voor de samenleving is het bestaan van economische winst het bewijs dat consumenten meer waarde ontvangen uit de bestaande hulpmiddelen dan daarvoor [Baird 1994, pp. 146-147].

“Although entrepreneurs intend only to make profit and avoid loss, the unintended consequence of their actions is to improve consumer welfare. Profit seekers can do well for themselves only by doing good for others.” [Baird 1994, p. 147]

Het gegeven dat economische winst geen factorbeloning is, maakt het onzinnig te spreken over meer of minder ondernemerschap. Winstmogelijkheden doen zich nu eenmaal voor of niet. De hoeveelheid ondernemerschap heeft daar niets mee te maken. Marginale aanpassingen zijn niet mogelijk. Ondernemerschap kent geen marginale opbrengst. Productiefactoren, zoals arbeid en kapitaal, krijgen ook een beloning in een evenwichtssituatie, maar dat geldt niet voor ondernemerschap. Onder een evenwichtssituatie is de beloning nul. Volgens Kirzner ontdekt de ondernemer mogelijkheden om economische winst te laten ontstaan en winst is de beloning voor die ontdekking. Een belangrijk uitgangspunt voor de praxeologische benadering is het axioma dat de mens eigenaar is van zichzelf. Als gevolg daarvan, het juridische principe van natrekking, is de mens ook eigenaar van hetgeen uit hemzelf voortvloeit. De ontdekking van de mogelijkheid tot het maken van winst en het daar naar

handelen, vereist de inzet van middelen. Die inzet dient te worden beloond. Zo komt Charles Baird tot de vaststelling dat winst het gevolg is van een creatieve handeling, namelijk het ontdekken van een winstmogelijkheid. Die ontdekking maakt het mogelijk een inkomen te betalen aan de eigenaren van de productiefactoren die nodig zijn om de winst te laten materialiseren [Baird 1994, p. 148].

3.4.12 Waarde

Binnen de Oostenrijkse School wordt waarde gezien als het belang dat de handelende mens hecht aan het bereiken van een bepaald doel. De waardeschaal bestaat voor ieder subject alleen in de geest. Van universele vaste waarde kan geen sprake zijn. De mens stelt, afhankelijk van positie en situatie, steeds weer een bepaalde handelingsvolgorde vast. In zijn, aan de Leidsche Hoogeschool verdedigde, proefschrift schrijft Joannes F.B. Baert aan het begin van het derde hoofdstuk:

“Tot de belangrijkste vraagstukken, die de staathuishoudkundigen verdeeld houden, moeten die van Rijkdom en Waarde gerekend worden. Een juist begrip van Waarde acht Stuart Mill van zoo groot gewigt, dat hij niet aarzelt te verklaren: “that anything vague or misty in our conception of the theory of value creates confusions and uncertainty in everything else; the smallest error on that subject infects with corresponding error all our other conclusions.” (...) De mensch is op de aarde zóó geplaatst, dat hij behoeften heeft, die voor eene onbegrensde uitbreiding vatbaar zijn. Gelijk de natuur van den mensch deels stoffelijk, deels onstoffelijk is, zijn zijne behoeften van ligchamelijken en van geestelijken aard. Zij zijn niet alle even dringend, en de laatste doen zich gewoonlijk eerst dan met aandrang gevoelen, wanneer die der eerste soort vervuld zijn. De vervulling der eerste ligchamelijke behoeften is zelfs de voorwaarde van ons bestaan. *Primo vivere, deinde philosophari*. Het streven van alle menschen is gerigt naar de bevrediging der behoeften; dit is de voorname drijfveer hunner handelingen. Men tracht zijnen toestand te verbeteren, ten einde zijne behoeften ruimer te vervullen. Dit verlangen is den mensch door de natuur ingeplant.” [Baert 1858, pp. 156-158]

Op grond van deze uitspraak is Baert met betrekking tot zijn opvatting over waarde als proto-Oostenrijker te beschouwen. In zijn citaat: “De oorzaken, die de ruilverhouding tusschen de dingen bepalen, verdienen in hooge mate onze aandacht; doch om ze te doorgronden geve men zich vooraf rekenschap van de waarde der dingen onafhankelijk van alle ruilverkeer”, verwijst de Nederlandse economist N.G. Pierson naar Menger’s *Grundsätze (The Principles)* als “(...) een der uitnemendste werken over staathuishoudkunde (...)” [Pierson 1912/1913, deel 1, p. 58] Ook verwijst hij naar Böhm-Bawerk’s *Kapital und Kapitalzins (Capital and Interest)*. Pierson kan gerekend worden tot de aanhan-

gers van de subjectivistische waardeleer. Volgens Pierson kan de uitdrukking waarde een tweeledige strekking hebben:

“Waarde aan iets te hechten, is: iets ongaarne te missen, het gaarne te verkrijgen. Er is nauwe verwantschap tusschen de begrippen waarde en geliefdheid; van daar de dubbele beteekenis der waarden carus, cher, dear, theuer. Doch men kan de uitdrukking waarde ook in een anderen zin bezigen, zoodat zij niet slaat op een soort, maar op een bepaalde hoeveelheid zaken. Het is volstrekt noodzakelijk, bij het bezigen der uitdrukking Waarde duidelijk te verklaren, wáárop men dit woord doet slaan, op soorten of op hoeveelheden. Het is bekend, dat bij het gebruik der woordverbinding ruilwaarde nooit aan een soort, altijd aan een hoeveelheid wordt gedacht.” [Pierson 1912/1913, pp. 58-59]

Op de volgende bladzijde gaat Pierson, ook met een verwijzing naar Menger, in op de zogenaamde waardeparadox [Pierson 1912/1913, pp. 59-60]. Voor Pierson is het duidelijk, het gaat om subjectieve waarde, die wordt bepaald door positie en situatie.⁹⁷

Binnen de opvattingen van de Klassieken wordt waarde verklaard uit de productiefactor arbeid. Houmanidis en Leen geven het volgende citaat van Adam Smith:

“The value of any commodity, therefore to the person who possess it (...) is equal to the quantity of labor, which it enables him to purchase or command. Labor, therefore, is the real reassurance of the exchangeable value of all commodities.” [Houmanidis/Leen 2001, p. 25]

Deze opvatting leidt tot de gedachte dat overal waar wordt gewerkt waarde ontstaat.⁹⁸ Het is evident dat voor het laten ontstaan van waarde, arbeid van groot belang is en wellicht noodzakelijk, maar dat is niet voldoende. Als de consument niet vrijwillig overgaat tot het aanschaffen van het geproduceerde product is van waarde geen sprake. Waarde kan in economische zin ook niet worden verklaard door de aard van de goederen in ogenschouw te nemen. Salerno citeert Menger, die zegt: “In the case of species value, we compare, on the one hand, the properties of a good without considering its quantity, and on the other, human wants without taking into account individuality (...). In real life there are only concrete goods and concrete wants.” [Salerno 1999, p. 85] Het gaat niet om de ‘species’, water, brood, of automobielen, maar om het nut dat een bepaald individu ontleent aan een bepaalde hoeveelheid brood.

97 Een van de grondleggers van het accountantsberoep in Nederland, Théodore Limperg (1879-1961), staat bekend als tegenstander van de subjectivistische waardeleer. Uit zijn werk blijkt, volgens Trompert, een materialistische (Marxistische) wetenschapsopvatting [zie Trompert 1988 en 1996].

98 De echo’s van die opvatting kunnen worden gehoord bij discussies over het aanpakken van werkloosheid.

De mens kan alleen kiezen uit feitelijk aanwezige en beschikbare zaken. Daaruit volgt dat waarde een *ex ante* begrip is. Het verleden heeft geen waarde. Rothbard zegt het als volgt:

“(...) action uses materials available in the present to arrive at desired goals in the *future*, and there is no need to be concerned with development in the *past*.” [Rothbard 2004, p. 11]

Die zaken worden in de economie goederen genoemd en die goederen worden door de handelende mens gewaardeerd [Menger 1891, p. 116, noot 3].

Door handelingen waar te nemen, kan worden gezien op welk moment welke behoefte voor een bepaald mens als meest dringend wordt ervaren.

“Value is not intrinsic, it is not in things. It is within us; it is the way in which man reacts to the conditions of his environment. Neither is value in words and doctrines, it is reflected in human conduct. It is not what a man or groups of men say about value that counts, but how they act. (...) It is vain to speak of any calculation of values. Calculation is possible only with cardinal numbers. The difference between the valuation of two states of affairs is entirely psychical and personal. It is not open to any projection into the external world. It can be sensed only by the individual. It cannot be communicated or imparted to any fellow man.” [Mises 1998, pp. 96-97]

Mensen voelen behoeften op verschillende plaatsen en tijden op verschillende wijzen. Voor het handelen is het relatieve belang van de beschikbare goederen voor de kiezende mens van belang [Menger 2007 (1981), p. 128]. In dit proefschrift wordt dat aangeduid met ‘positie en situatie’. Mensen handelen om daar, naar verwachting, verbetering in te laten ontstaan. Op ieder moment kan hetzelfde goed voor dezelfde mens een ander belang, dus een andere waarde, vertegenwoordigen. Waarde is een mentaal begrip en bestaat uitsluitend in het menselijk bewustzijn [Menger 2007 (1981), p. 121]. De aan goederen toegekende waarde heeft een volstrekt subjectief karakter. In een wereld zonder mensen bestaat geen waarde. Waarde hangt dus mede af van ervaring, kennis en wijsheid. De mens moet weten welke specifieke goederen voor zijn voortbestaan, welvaart en welzijn, een rol kunnen spelen. Dan volgt de vraag hoe die waarde kan worden gekend. Menger geeft het volgende antwoord:

“(...) which satisfaction would not be attained if the economizing individual did not have the given unit at his disposal – that is, if he were to have command of a total amount smaller by that one unit? (...) every economizing individual would in this case, with the quantity of goods yet remaining to him, by all means satisfy his more important needs and forgo satisfaction of the less important ones. Thus, of all the satisfactions previously obtained, only the one that has the smallest importance to him would now be unattained.” [Menger 2007 (1981), pp. 131-132]

Later introduceerde Wieser het woord ‘grensnut’ (*marginal utility*) voor dit verschijnsel. In *The Austrian School and the Theory of Value* verwoordt Wieser het als volgt:

“The value of commodities is derived wholly from their utility, but the utility they afford is not wholly convertible into value. (...) commodities acquire a value which as a rule is less than their utility. (...) the value should express, not the total utility, but only a part of it, ‘the final degree of utility’, as Jevons said,⁹⁹ the ‘marginal utility’ (Grenznutzen) as we say.” [Wieser 1891, par. II]

Menger zelf zegt het als volgt:

“Accordingly, in every concrete case, of all the satisfactions secured by means of the whole quantity of a good at the disposal of an economizing individual, only those that have the least importance to him are dependent on the availability of a given portion of the whole quantity. Hence, the value to this person of any portion of the whole available quantity of the good is equal to the importance to him of the satisfaction of least importance among those assured by the whole quantity and achieved with an equal portion.” [Menger 2007 (1981), p. 132]

Op basis van het bestaan van ‘grensnut’ wordt niet alleen de ‘waardeparadox’ opgelost, maar kan ook de vreemde, door de Klassieken ingevoerde, splitsing tussen gebruikswaarde en ruilwaarde verdwijnen. Alleen ‘waarde’ bestaat. Doordat twee partijen ‘waarden’ met elkaar ruilen komt een ruilverhouding tot stand en die ruilverhouding wordt vervolgens aangeduid met het woord ‘prijs’.

3.4.12.1 Waarde van productiemiddelen

Door het werk van Menger kan ook een belangrijke stap worden gezet in wat binnen de economische wetenschap wordt aangeduid met ‘distributietheorie’. In andere woorden: wat is het verband tussen de prijs van consumentengoederen en de prijs van de daarvoor benodigde productiemiddelen? Die vraag kan als volgt worden beantwoord: de waarde van goederen van de eerste orde (consumentengoederen) komt tot stand, omdat consumenten voor hun welbevinden over dat goed willen beschikken. Het belang van de consument wordt als het ware toegewezen aan een goed. Voor het vervaardigen van dat goed zijn middelen nodig: goederen van hogere orde. In de visie van Menger wordt nu het toegewezen belang van de consument doorgeschoven en gaat dat belang als attribuut werken voor de goederen van hogere orde. De conclusie is dan dat de waarde van de consumentengoederen de waarde van de

99 In *Political Economy* [1880, p.98] zegt Jevons: “Value means Proportion in Exchange. When we speak of the value of a thing in exchange, we mean how much of some other thing we can get for it.”

productiemiddelen bepaalt. Naar de opvatting van de Klassieken wordt de waarde van de consumentengoederen bepaald, doordat voor de productiemiddelen een prijs moet worden betaald. Volgens subjectivistische opvattingen kan dat uiteraard niet waar zijn, omdat waarde niet bestaat omdat geld voor een goed wordt betaald, maar alleen omdat consumenten belang hechten aan het bezit van een bepaald goed. Menger zegt het als volgt:

“Thus, as with goods of first order, the factor that is ultimately responsible for the value of goods of higher order is merely the importance that we attribute to those satisfactions with respect to which we are aware of being dependent on the availability of the goods of higher order whose value is under consideration. But due to the causal connections between goods, the value of goods of higher order is not measured directly by the expected importance of the final satisfaction, but rather by the expected value of the corresponding goods of lower order.” [Menger 2007 (1981), p. 152]

De waarde van productiemiddelen is afhankelijk van de verwachte waarde van de daarmee geproduceerde goederen. Productiekosten spelen dan geen rol¹⁰⁰ bij het verklaren van de prijs van consumentengoederen. Salerno wijst nog op een volgend probleem dat ontstaat indien wordt uitgegaan van de gedachte dat productiekosten de waarde van een consumentengoed bepalen. Land en arbeid worden door de natuur verschaft en kennen geen productiekosten [Salerno 1999, p. 89]. Voor de waardetheorie vormt dat geen enkel probleem, omdat ook hier geldt dat de waarde van land en arbeid wordt afgeleid van de waarde van de daarmee te produceren consumentengoederen. Pacht en loon kunnen alleen worden betaald indien consumenten bereid zijn om op basis van vrijwilligheid geld te betalen voor de, mede door de inzet van land en arbeid, vervaardigde goederen.

Op analoge wijze wordt nu ook verklaard hoe de waarde van de, in het productieproces samenwerkende, productiefactoren kan worden bepaald. Voor het produceren van een consumentengoed zijn noodzakelijkerwijs altijd meerdere productiefactoren nodig.¹⁰¹ Over het algemeen maakt de factor arbeid daar deel van uit. De productiefactoren kunnen vaak in verschillende verhoudingen worden gecombineerd. Dan kan ook het principe van de marginale eenheid worden toegepast. Wat gebeurt er met de waarde van de totale productieopbrengst als een deel van een productiefactor niet meer aanwezig is? Het product dat verloren is gegaan, vertegenwoordigt de waarde van de

100 Kostprijzen bestaan economisch gezien niet. Wat in de dagelijkse praktijk een kostprijs wordt genoemd, is niet anders dan de som van aan een product toegerekende uitgaven aan productiemiddelen. Verkopen onder de kostprijs is economisch gezien niet mogelijk. Het belang dat bepaalde toezichthouders hechten aan kostprijzen heeft, economisch gezien, dan ook geen sterk fundament.

101 In *Man, Economy, and State* verschaft Rothbard [2004, pp. 10-11 en 33-35] een praxeologisch bewijs.

marginale hoeveelheid van de productiefactor. In *Principles of Economics* schrijft Menger:

“(...) we obtain a general law of the determination of the value of a concrete quantity of a good of higher order. Assuming (...) that all available goods of higher order are employed in the most economic fashion, the value of a concrete quantity of a good of higher order is equal to the difference in importance between the satisfactions that can be attained when we have command of the given quantity of the good of higher order whose value we wish to determine and the satisfactions that would be attained if we did not have this quantity at our command. This law corresponds exactly to the general law of value (...).” [Menger 2007 (1981), pp. 164-165]

Het is belangrijk om ook op deze plaats te wijzen op de onmeetbaarheid van het nut (de waarde) van de marginale eenheid. Marginaal nut is een ordinale grootheid. In *Man, Economy, and State* komt Rothbard tot de volgende samenvatting:

“We have reiterated several times that utility is only ranked, and never measurable. There is no numerical relationship whatever between the utility of large-sized and smaller-sized units of a good. Also, there is no numerical relationship between the utilities of one unit and several units of the same size. Therefore, there is no possible way of adding or combining marginal utilities to form some sort of “total utility”; the latter can only be a marginal utility of a large-sized unit, and there is no numerical relationship between that and the utilities of small units.” [Rothbard 2004, pp. 314-315]

Vervolgens verwijst Rothbard naar Mises [1981] die in *Theory of Money and Credit* tot dezelfde conclusie komt. Rothbard vervolgt met:

“There are, then, two laws of utility, both following from the apodictic conditions of human action: first, that given the size of a unit of a good, the (marginal) utility of each unit decreases as the supply of units increases; second, that the (marginal) utility of a larger-sized unit is greater than the (marginal) utility of a smaller-sized unit [cursief in orig.].” [Rothbard 2004, p. 314]

3.4.12.2 Waarderen en taxeren

Binnen de Oostenrijkse School wordt gesteld dat zowel vraag als aanbod door persoonlijke motieven tot stand komen. Beiden hebben een subjectivistisch karakter. Op materie gerichte waardetheorieën zijn niet in staat het gedrag van mensen te verklaren. Shand citeert als voorbeeld de woorden van Hayek: “economic theory has nothing to say about the little round discs of metal as which an objective or materialist view might try to define money.” [Shand 1984, p. 45] Waarderen is niet hetzelfde als taxeren (*‘Valuation and Appraisement’* in de woorden van Mises). Uiteindelijk worden prijzen bepaald op basis van de waarde die mensen hechten aan het bezit van bepaalde goederen.

"[Prijzen] are social phenomena as they are brought about by the interplay of the valuations of all individuals participating in the operation of the market. (...) Thus the structure of market prices appears to the individual as a datum to which he must adjust his own conduct. (...) The exchange ration, the price, is not the product of an equality of valuation, but, on the contrary, the product of a discrepancy in valuation. (...) Appraisal must be clearly distinguished from valuation. (...) Valuation is a value judgment expressive of a difference in value. Appraisal is the anticipation of an expected fact. It aims at establishing what prices will be paid on the market for a particular commodity, or what amount of money will be required for the purchase of a definite commodity." [Mises 1998, pp. 328-330]

Prijzen worden uitsluitend bepaald op basis van de waardeoordelen van handelende mensen. Prijzen komen niet tot stand door hetgeen mensen dromen of wensen.¹⁰² De voorkeuren van mensen zijn te herleiden uit wat daadwerkelijk wordt gekozen. Dit wordt binnen de Oostenrijkse School wel 'gedemonstreerde voorkeur' genoemd.¹⁰³

De subjectivistische waardetheorie strekt zich, zoals eerder opgemerkt, ook uit tot het karakter van de kosten. In de Oostenrijkse opvatting ontstaat waarde niet omdat kosten zijn gemaakt. De waarde staat los van de gemaakte kosten. Waarde kan alleen worden vastgesteld met het oog op de toekomst. Het is een *ex ante* begrip. Als een goed eenmaal is gemaakt, is de daadwerkelijke verkoop zonder kosten. Kosten komen alleen naar voren op het moment van het nemen van de beslissing. Daarop berust het begrip *opportunity costs*. Bij het nemen van een beslissing zal, al dan niet op formele wijze, gebruik worden gemaakt van een plan. Binnen de Oostenrijkse School is het vooral Wieser¹⁰⁴ [1989] die in zijn *Natural Value* (oorspronkelijk uit 1893) wijst op het belang van het maken van plannen en de wijze waarop ten behoeve van het maken van die plannen kan worden gecalculeerd. De visie op *opportunity costs* binnen de Oostenrijkse School komt kort en goed naar voren bij Rothbard: "These costs are not his explicit money expenses, which have already been deducted to find his net income, but his implicit expenses, i.e., his opportunities forgone by engaging in the business." [Rothbard 2004, p. 607] De consequenties van deze opvatting worden door Shand als volgt samengevat: *opportunity costs*

102 Het gegeven dat op een bepaald moment in Nederland behoefte zou kunnen bestaan aan villa's, voorzien van 10 kamers, op een stuk grond van vijfduizend vierkante meter, compleet met zwembad en tennisbaan, voor een prijs van niet meer dan tweehonderdduizend Euro, heeft geen invloed op het huidige prijsniveau, omdat deze latente vraag in 2009 niet manifest kan worden.

103 Deze 'gedemonstreerde voorkeur' is niet gelijk aan wat Paul Samuelson (1915 – 2009) *revealed preference* noemt. Samuelson gaat uit van voorkeuren die een, in de tijd, constant karakter vertonen. De gedachten van de Oostenrijkse School richten zich op een immer veranderende omgeving.

104 In zijn werk lijkt Wieser [1893, Book I, p. 34] uit te gaan van de gedachte dat waarde op de een of andere wijze meetbaar moet zijn. Hij zag het als een taak voor de economische wetenschap die meetbaarheid aan te tonen. Andere economen blijven volhouden dat geld kan worden gebruikt als maatstaf voor waarde [Mises 1998, p. 205].

zijn door derden niet vast te stellen, omdat zij alleen in het bewustzijn van de beslisser voorkomen en alleen bestaan voordat gevolg wordt gegeven aan het uitvoeren van de handeling. Kosten spelen alleen een rol bij het maken van de afweging. Zij verliezen hun betekenis zodra de beslissing wordt uitgevoerd, omdat op dat moment de alternatieve aanwending niet meer openstaat [Shand 1984, pp. 53-57].

“There can never be an objective way of measuring cost because the relevant alternative (the real measure of cost) can never be realised and therefore there can be no actual revenue to measure.”¹⁰⁵ [Shand 1984, p. 55]

Als kosten alleen langs subjectieve weg zijn te begrijpen, wat is dan het karakter van kosten zoals die voorkomen in budgetten en jaarrekeningen? In een budget wordt vastgelegd welke uitgaven naar verwachting moeten worden gedaan als een bepaalde keuze, bijvoorbeeld voor een investering, is gedaan. De afweging zelf is in het budget niet zichtbaar, omdat het onmogelijk is gematerialiseerde opbrengsten te meten van een project dat niet is gekozen. Als gevolg daarvan kan ook de jaarrekening geen inzicht geven in de economische opbrengsten en kosten. De jaarrekening laat alleen die boekhoudkundige opbrengsten en kosten zien, die het gevolg zijn van een gekozen activiteit. De afweging die aan het maken van de keuze vooraf is gegaan, is volstrekt onzichtbaar voor degenen die het beleid van de ondernemer moeten beoordelen.

¹⁰⁵ Deze opvatting heeft ook als consequentie dat begrippen als ‘maatschappelijke kosten’ of ‘sociale kosten’ geen economisch fundament hebben. Het voeren van economisch beleid door overheden is vaak gebaseerd op de, volgens de Oostenrijkse School, foutieve veronderstelling dat kosten en opbrengsten op objectieve wijze te meten zijn.